

TOMASZ KAWSKI

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID 0000-0002-7121-6111

LUDNOŚĆ ŻYDOWSKA W DĄBIU NAD NEREM

Dzieje społeczności żydowskiej mieszkającej w Dąbiu nad Nerem zostały częściowo opracowane¹. Opisywanie czegoś, co zostało już rozpoznane jest czynnością poznawczo jałową. Dotyczy to np. szeregu zestawień związanych z ewolucją ilościową i jakościową struktur społecznych, zawodowych czy ruchami demograficznymi. Nie ma potrzeby powielania już znanych treści czy sztucznego silenia się na pogłębioną refleksję historyczną, skoro już ktoś kiedyś jej dokonał. Waler jałowości traci jednak rację bytu z chwilą, gdy można już znane informacje skonfrontować z nieznanymi lub niewykorzystanymi². Z taką sytuacją mamy do czynienia w prezentowanym tekście. Składa się z dwóch części, pierwsza podsumowuje najważniejsze zjawiska związane z bytnością ludności żydowskiej w Dąbiu nad Nerem od początku osadnictwa do wybuchu wojny w 1939 roku. Stanowi tło historyczne pozwalające zrozumieć pewne zjawiska społeczne, gospodarcze, polityczne i kulturowe. Druga, dominująca objętościowo, traktuje w sposób pogłębiony – zwłaszcza w warstwie jednostkowych losów – o okresie Zagłady. Jednak nie kompleksowo. Wnioski płynące z analizy nowych źródeł z lat wojny, na które powołuje się autor, zasługują na odrębne opracowanie monograficzne, nim jednak tak się stanie, wymagają korekt i zestawienia z innymi danymi np. zgromadzonymi w Archiwum Międzynarodowego Biura Poszukiwań (International Tracing Service) w Bad Arolsen³. Tym samym prezentowany tekst stanowi przyczynek do większej całości.

¹ Kwestie te analizowali m.in. Józef Stanisław Mujta, Piotr Wąsowicz, Tomasz Kawski, Monika Opiola – stosowne adresy bibliograficzne poniżej.

² Autor analizie poddał archiwalne bazy danych United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie (https://www.ushmm.org/online/hsv/person_advance_search.php), Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center w Jerozolimie (<https://yvng.yadvashem.org/>) oraz opracowania: *Gedenkbuch. Opfer der Verfolgung der Juden unter der nationalistischen Gewaltherrschaft in Deutschland 1933-1945*, Bd. 1-2, Koblenz 1986; *Death Books from Auschwitz Remnants Reports*. Edited by State Museum of Auschwitz-Birkenau, München-New Providence-London-Paris 1995; *Lodz-Names. List of the ghetto inhabitants 1940-1944*, Yad Vashem. Organization of former residents of Lodz in Israel, Jerusalem 1994; *Memorial to the Jews Deported from France 1942-1944. Documentation of the deportation of the victims of the Final Solution in France by Serge Klarsfeld*, New York 1978; *Terezínská Pamětní Kniha*, t. 1-2, Praha 1995; „Monitor Belge” 1956; *Gedenkbuch Berlins der jüdischen Opfer des Nationalismus*, Berlin 1995. Zawarte w dalszych częściach opracowania dane statystyczne i informacje jednostkowe pochodzą z wymienionych powyżej źródeł (por. przyp. 53)

³ Dane należy skonfrontować także z innymi źródłami np. dokumentacją Instytutu Historii Wizualnej i Edukacji Fundacji Shoah USC (USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education) czy kartami ewidencyjnymi ocalałych Centralnego Komitetu Żydów Polskich ze zbiorów Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

Pojawienie się ludności żydowskiej w Dąbiu wpisywało się w przedostatnią falę żydowskiego osadnictwa na ziemiach polskich⁴, którego ramy wyznaczał początek epoki rozbiorowej ziem polskich (od 1772 roku) i Księstwa Warszawskiego (1807-1815). Nowi władarze, tak Rosja jak i Prusy czy Austria stopniowo znosiły odziedziczone po I Rzeczypospolitej rozmaite ograniczanie zakazujące lub ograniczające żydowskie osadnictwo, zwłaszcza w miejscowościach posiadających przywileje *de non tolerandis de judaeis*, po przejęciu miast będących własnością kościelną czy klasztorną, w których często nie tolerowano innowierców. W przypadku Dąbia, który od 1793 do 1807 roku znajdował się w granicach Prus, zniesienie antyżydowskich ograniczeń w miastach nastąpiło w 1802 roku. Choć formalnie wiele z nich nadal obowiązywało, w praktyce nie były rygorystycznie przestrzegane. Do połowy XIX wieku w Królestwie Polskim dotyczyło to 90 miast głównie rządowych i duchownych. Oficjalnie zniesiono je w zaborze rosyjskim w 1862, austriackim 1867 i pruskim 1869. Zmiany przyczyniły się do ożywionych ruchów migracyjnych i zmian w istniejącej strukturze narodowościowej i wyznaniowej poszczególnych miejscowości i regionów⁵. Niezależnie od statusu prawnego Prusacy zainicjowali na przyłączonych terenach ożywioną akcją osadniczą zarówno miejską, jak i wiejską. Uczestniczyli w niej przedstawiciele różnych nacji i wyznań. Jednym z miast, które doświadczyło tych zmian było Dąbie i okoliczne miejscowości⁶.

Pierwszy żydowski kupiec Icek Heyman osiadł w Dąbiu w latach 80. XVIII wieku. Przebywał w mieście jeszcze w 1792 roku. Niebawem zaczęli osiedlać się kolejni. W 1800 roku Żydzi stanowili zbiorowość liczącą 81 osób (10,9% ogółu mieszkańców miasta), 1805 – 115 (11,4%), 1808 – 100 (11,8%), 1808 – 90 (11,4%), 1810 – 101 (11,3%), 1818 – 153 (13,9%), 1819 – 180 (14,4%), 1820 – 160 (12,7%), 1822 – 182 (11,2%), 1827 – 298 (15,8%), 1833 – 376 (21,5%), 1857 – 701 (23,6%), 1860 – 706 (23,6%), 1868 – 827 (28,7%), 1897 – 977 (31,0%), 1909 – 973 (22,7%), 1915 – 950 (26,7%). W 1918 – 1584⁷ (33%), 1919 – 1590 (33%), 1921 – 1400 (30,4%), 1924 – 1000 (33%), 1931 –

⁴ Przedostatnia fala żydowskiego osadnictwa wpisywała się w okres rewolucji przemysłowej i urbanizacji ziem polskich w XIX wieku oraz w II Rzeczypospolitej. Powstawały nowe miasta i osady miejskie np. Aleksandrów Łódzki (pocz. XIX), Aleksandrów Kujawski (lata 30. XIX), Ciecchocinek (lata 20. i 30. XIX), Dąbrowa Górnicza (początek XIX), Konstantynów Łódzki (lat 20. i 30. XIX), Tomaszów Mazowiecki (XVIII-XIX), Sosnowiec (XIX wiek), Zawiercie (XVIII-XIX), Zduńska Wola (XIX), Żyrardów (przełom lat 20. i 30. XIX), Stalowa Wola (lata 30. XX). Z ostatnim okresem żydowskiego osadnictwa w Polsce mieliśmy do czynienia po II wojnie światowej – szerzej np. M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa 1986; też: *Demograficzne aspekty urbanizacji. Królestwo Polskie (1870-1914)*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1985, t. 16, s. 51-73; J. Adelson, *W Polsce zwanej Ludową*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)* red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 387-477.

⁵ Szerzej np.: W. Pruss, *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku*, cz. I.: *Narodowości, wyznania, sekty, organizacje kościelne*, „Przegląd Historyczny” 1977, t. LXVIII, z. 2, s. 259-288.

⁶ W Dąbiu i okolicach w latach 1796-1800 pojawili się niemieccy ewangelicy pochodzący z okolic Rawicza i Swarzędza (zasiedlili m.in. wsie: Chwałborskie Holendry, Grabina Wielka Holendry, Grabów, Leszno, Chorzępin, Chruścin, Rożniatów, Besiekiery, Rzuchów, Sobótka, Dembina, Skąpe Holenderskie, Łusie, Dąbskie Holendry, Szczepanowo, Mrowisko, Baranowice). Ich przybycie wpisywało się kolejną falą osadnictwa olederskiego. W końcu XVIII i w XIX wieku protestanci Oledrzy tworzyli społeczność, na którą składał się konglomerat różnych nacji głównie z Saksonii, Czech, Brandenburgii, Pomorza Zachodniego, Śląska – szerzej: *Dąbie. Miasto wielu kultur. Materiały z konferencji zorganizowanej w Dąbiu nad Nerem 12 i 14 września 2020 r. w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa*, Warszawa 2020 (opracowania: W. Wunisz, *Pracowitość, innowacyjność, wspólne życie. Ewangelicy w Dąbiu i okolicach*, s. 43-72 oraz B. Kielbasa, *Powstawały kwitnące wsie... Oledrzy w Dąbiu i okolicach*, s. 73-90).

⁷ Imienny spis „głów” rodzin żydowskich w Dąbiu nad Nerem z 1918 roku opublikowali – T. Kawski,

1100 (28,8%), 1938 – 1117 (28,5%), 1939 ok. 1100 (ok. 29%)⁸. W pierwszym okresie osadnictwa władze planowały ulokowanie ludności żydowskiej w wydzielonym fragmencie miasta. W okresie Królestwa Polskiego wskazano nawet granice rewiru żydowskiego, który miał znajdować się w sąsiedztwie rynku oraz przy ulicach Bóżniczej i częściowo Mostowej. Ostatecznie rewiru jednak nie utworzono, być może z uwagi na fakt, że ludność żydowska i tak już w sposób zwarty zamieszkiwała ten fragment miasta. Nominalnie Żydzi mogli swobodnie osiedlać się na terenie całego miasta, w praktyce jednak koncentrowali się w tych miejscach, w których lokowano kolejne elementy gminnej infrastruktury, z wyjątkiem cmentarza⁹. Gmina żydowska w 1918 roku liczyła 1712 członków, w 1921 – około 1500, w latach 30. XX wieku około 1200 osób¹⁰.

Rozwojowi demograficznemu sprzyjała stabilizacja geopolityczna po 1815 roku oraz rewolucja przemysłowa. W latach 1815-1830 miał miejsce intensywny rozwój tkactwa na terenie zachodniego Mazowsza oraz w Wielkopolsce wschodniej. W tej ostatniej, w powiecie kolskim ośrodkami przemysłu włókienniczego stały się Babiak, Koło i Dąbie. To ostatnie jako miasto rządowe znajdowało się najbliżej Łodzi, której znaczenie w XIX wieku znacząco wzrosło. Podobnie jak wiele okolicznych miejscowości np. Zgierz, Pabianice, Ozorków, Konstantynów, Zduńska Wola. Wielu dąbskich Żydów zajęło się w pierwszej połowie XIX wieku manufakturą produkcją tkanin wełnianych, lnianych. Większość z przedsiębiorstw upadła wraz z wprowadzeniem w 1832 roku granicy celnej między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim. Proces, wraz z drugą połową XIX wieku, dopełnił intensywny rozwój łódzkiego ośrodka przemysłowego¹¹. Przetwarzały warsztaty tkackie przerabiające w domach surowiec, drobny przemysł reprezentowały browarnictwo, propinacja wódki, młynarstwo. Od lat 20. XIX wieku rosło znaczenie handlu, w którym prym wiodli miejscowi Żydzi. Zajmowali się handlem. Skupowali z okolicznych wiosek głównie żywność, którą następnie dostarczano do ościennych miast. Do lat 70. XIX wieku niemal zmonopolizowali handel detaliczny, zwłaszcza solą, alkoholem, skórą. Znanymi „kupcami cząstkowymi” byli Hersz Falkowicz czy Jakub Lewkowicz. W latach 70. XIX wieku Abraham Hersz Glicenstein był właścicielem jednego z dwóch młynów działających w Dąbiu. Zatrudniał 14 pracowników. Poza handlem zajmowali się rzemiosłem. W 1851 roku miejscowy cech piekarzy zrzeszał 12 majstrów, w tym siedmiu Żydów, trzech Polaków i dwóch Niemców, w cechu krawców było 13 Żydów, ośmiu Niemców i jeden Polak. Żydzi czasowo zapewniali mieszkańcom miasta opiekę medyczną. W latach 1811-1832 lekarzem miejskim był Berek Warembłat, w latach 30. XIX wieku zastąpił go syn Samuel Warembłat, który był felczerem oraz lekarz Abram Wojewoda¹². Wraz z rozwojem gospodarczym i demograficznym miejscowi Żydzi zaczęli tworzyć infrastrukturę gminną, co w stosunkowo niedługim czasie pozwoliło na utworzenie własnego kahału (gminy żydowskiej).

M. Opiola, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918-1942*, Toruń 2008.

⁸ J. S. Mujta, *Miasto Dąbie w XIX i XX wieku*, Konin 1998, s. 24, 27; T. Kawski, M. Opiola, *Gminy...*, s. 21.

⁹ P. Wąsowicz, *Historia społeczności żydowskiej w Dąbiu nad Nerem*, [w:] *Dąbie. Miasto...*, s. 26.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Poznaniu. Oddział w Koninie (APP/OK), Akta miasta Dąbia (AmD), sygn. 3738.

¹¹ Szerzej: G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815-1870*, t. 1-2, Łódź 1964-1965.

¹² J. S. Mujta, *Miasto...*, s. 39-46, 49-52, 59.

Początkowo Żydzi z Dąbia wchodzili w skład kahału w Łęczycy. Samodzielność gmina żydowska w Dąbiu uzyskała w 1811 roku. Tworzyło ją wówczas 198 osób (47 rodzin) na terenach, których granice wyznaczały granice parafii rzymsko-katolickich z siedzibami w Dąbiu, Umieniu i Chełmnie. Poza miastem mieszkały pojedyncze rodziny w okolicznych wsiach np. 1828 roku z 74 rodzin należących do gminy żydowskiej w Dąbiu we wsiach mieszkało pięć rodzin. Od 1828 roku zasięg gminy obejmował oprócz miasta okoliczne wsie: Karszew, Tarnówkę, Banachowo, Wiesiołów, Kupinin, Chełmno, Chojny, Kielczewek, Łubiankę, Głębokie, Ostrów, Umień, Hilarowo, Ladorudz, Majdany, Przybyłów, Smardzew, Dębowice, Mniewo¹³.

Gminą żydowską (ówczesnie dozorem bóżniczym) w 1822 roku zawiadywali Felek Zeligman, Icek Heyman i Fajwel Fust. W 1816 roku jej mieszkańcy ukończyli budowę domu modlitwy. Był to budynek „[...] drewniany gontem kryty, długości łokci 21 i szerokości łokci 11 i pół [...]”¹⁴ przy ul. Nadrzecznej. Powstał także szpital dla ubogich czyli faktyczny przytułek, który zapewniał także elementarną opiekę medyczną. Działał w wynajmowanym domu. W 1811 roku powstał cmentarz o powierzchni 49 prętów. Grunt gmina żydowska odkupiła od miasta za 20 złp. Jego teren powiększono 5 kwietnia 1921 roku. Obejmował powierzchnię 0,7 ha. Był ulokowany na planie zbliżonym do prostokąta na wschodnim skraju wsi Dąbie Poduchowne. Teren był ogrodzony. Na terenie cmentarza wzniesiono dom przedpogrzebowy i domek stróża, który przylegał do muru cmentarnego. W 1882 roku przystąpiono do budowy murowanej synagogi. Prace ukończono w 1885 roku. W okresie międzywojennym znajdowała się przy ul. Konopnickiej 4. Obok synagogi powstały zabudowania łaźni rytualnej. Gmina utrzymywała cheder. Pierwszym znanym melamedem (nauczycielem) był zmarły w 1826 roku Fałek Zeligman. Po 1815 roku część dzieci uczęszczała do miejskiej szkoły elementarnej. Niezależnie działały prywatne chedery. W 1887 roku prowadzili je Berek Grosten (uczył 20 chłopców), Lewin Abel (11), Michel Aron Zylbreten (12). W 1916 roku działały cztery chedery z 86 chłopcami w wieku od 7 do 13 lat¹⁵.

Spółeczności żydowskiej przewodzili rabini: Fajwisz Kowalski (zmarł w 1844 roku), Natan Hirszberg, Wolf Wolszkrant (Wellschkrantz), Uszer/Aszer Okonowski (lata 50. XIX), Abram Orbach, Wolf Auerbach¹⁶, od co najmniej 1904 roku urząd rabina piastował Abram Dawid Auerbach, który zwalczał środowiska dystansujące się od tradycyjnego modelu życia, którego wyznacznikami był ortodoksyjny judaizm i tradycja. Tym samym piętnował członków gminy o poglądach lewicowych i propagujących syjonizm. Przedstawiciele tych ostatnich w latach 20. i 30. XX wieku wielokrotnie skarżyli się staroście na działalność rabina. Antagonizowanie relacji wewnątrz społeczności żydowskiej w mieście spowodowało, że część wyborców nie uczestniczyła w wyborach do władz miejskich lub głosowali na polskich kandydatów reprezentujących blok sanacyjny. Skutkiem dąbscy Żydzi stracili w radzie miejskiej 2/3 mandatów¹⁷. Mimo to rabin A.

¹³ APP/OK, AmD, sygn. 3646, 3762; S. Rusin, *Mniejszości wyznaniowe na Ziemi Konińskiej*, Poznań 1994, s. 159; J. S. Mujta, *Miasto...*, s. 79-82; T. Kawski, M. Opiola, *Gminy...*, s. 53. Siedziba zarządu gminy żydowskiej w Dąbiu mieściła się przy ul. Bóżniczej.

¹⁴ Cyt. za: J. S. Mujta, *Miasto...*, s. 41.

¹⁵ J. S. Mujta, *Miasto...*, s. 56, 59-61.

¹⁶ T. Kawski, M. Opiola, *Gminy...*, s. 22.

¹⁷ *Księga pamiątkowa powiatu kolskiego w rocznicę dziesięciolecia niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939*, Koło (brw), s. 29; M. Pisarkiewicz, *Z dziejów gminy żydowskiej w Łęczycy w latach 1869-1914*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2004, nr 1, s. 64; Archiwum Państwowe w Łodzi,

D. Auerbach musiał cieszyć się poparciem znacznej części członków gminy, skoro jego następcą wybrano syna Jehoszue Cwi Auerbacha. Nie wiemy czy A. D. Auerbach zrezygnował z rabinatu (wydaje się to mało prawdopodobne), zapewne zmarł w drugiej połowie lat 30. XX wieku. Nowy rabin J. C. Auerbach zginął w Chełmnie nad Nerem 18 grudnia 1942. Zginęła tam także jego żona Lea¹⁸. W Dąbiu mieszkali także rabini bez oficjalnej posady Chaim Jakub Sternberg¹⁹ oraz Lejb Lichtenstein²⁰.

Nową jakość w życiu społeczności żydowskiej Dąbia przyniosła wojna 1914-1918 roku. Choć jej początki były dla części mieszkańców trudne. W dniach od 15 do 17 listopada 1914 roku w ostrzale artyleryjskim miasta zniszczono 36 domów (m.in.: Dawida Kaliskiego, Chaima Fogla, Chaima Strykowskiego, Rywki Unikowicz). Po wyparciu Rosjan nastąpiła okupacja niemiecka, która obok rekwizycji, panoszącej się biedy i niedostatku przyniosła upodmiotowienie ludności żydowskiej. W marcu 1915 roku burmistrz Dąbia utworzył Sąd Cywilny i Karny w Dąbiu, w którym zasiedli Polacy (cztery osoby), Niemcy (dwie) i Żydzi (dwie). 6 lipca 1915 roku utworzono Komitet Obywatelski w składzie którego obok proboszcza, pastora znalazł się rabin A. D. Auerbach oraz przedstawiciele każdej z nacji zamieszkującej miasto, w tym także Wolf Rozental, Fałek Sureson i Elias Glicenstein. Komitet współuczestniczył w zarządzaniu miastem. Kolejną zmianą było umocnienie pozycji w strukturach lokalnej władzy. W wyniku wyborów 7-8 lutego 1916 roku ławnikiem został W. Rozental, a radnymi Sucher Rosenblum, Abram Kuczyński i Chaim Strykowski. W kolejnych wyborach z 8 i 23 stycznia 1917 roku w 12-osobowej radzie miejskiej zasiadło sześciu Polaków, trzech Niemców i trzech Żydów, ławnikiem został ponownie W. Rozental²¹.

Innowacją było wprowadzenie przez Niemców na terenie Generał-Gubernatorstwa Warszawskiego w dniu 1 listopada 1916 roku nowych przepisów określających funkcjonowanie żydowskiego samorządu wyznaniowego. Istniejące od 1821 roku na terenie Królestwa Polskiego Dozory Bóżnicze zostały zlikwidowane. Utworzono żydowskie gminy wyznaniowe zrzeszone w Żydowskim Towarzystwie Religijnym. Przepisy stały się podstawą polskiego ustawodawstwa z 7 lutego 1919 roku *O zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego*. Przewidywały m.in. podział gmin żydowskich na tzw. wielkie (liczące powyżej 5 tys. członków) i pozostałe czyli małe. Gmina w Dąbiu nad Nerem tym samym została zaliczona do grupy gmin małych. Podobnie jak większość w Wielkopolsce wschodniej. Na istniejące na tym terenie 23 gminy tylko dwie w Kaliszu i Kole miały status gmin wielkich²².

Nową jakość w życiu społeczno-polityczne społeczności żydowskiej, nie tylko na ziemiach polskich ale w całej diasporze, wносиła deklaracja ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii lorda Arthura Jamesa Balfoura z 2 listopada 1917 roku, w którym

---

Urząd Wojewódzki Łódzki 1918-1939 (UWL), sygn.. 452 oraz mf L-12756, k. 34; T. Kawski, M. Opióła, *Gminy...*, s. 22.

¹⁸ por.: przyp. 49 oraz Aneks.

¹⁹ Chaim Jakub Sternberg, urodził się ok. 1876, był synem Jehudy Hersza i Chany – por. przyp. 49 oraz Aneks.

²⁰ Lejb Lichtenstein, przed wojną miał 26 lat, był kawalerem – por. przyp. 40 oraz Aneks.

²¹ J. S. Mujta, *Miasto...*, s. 85-88.

²² W powiecie kolskim gminy żydowskie istniały w Babiaku, Dąbiu, Izbicy Kujawskiej, Kłodawie, Kole, Sompólnie, w kaliskim w: Błaszczkach, Kaliszu, Kozminku, Stawiszynie, w konińskim w: Kleczewie, Pyzdrach, Rychwale, Skulsku, Słupcy, Slesinie, Tuliszkowie, Wilczynie, Władysławowie, Zagórowie, w tureckim w: Dobrej, Turku, Uniejowie – szerzej: T. Kawski, *Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-administracyjne*, Bydgoszcz 2014.

wyrażono pragnienie odtworzenia w Palestynie żydowskiej siedziby narodowej. Raczkujący syjonizm zyskał wsparcie czego efektem było utworzenie przez Abrama Wiśniewskiego, Teodora Krzyżanowskiego i Wolfa Wartskiego Żydowskiej Biblioteki Społecznej. Wokół niej grupowali się zwolennicy środowisk głównie syjonistycznych i lewicowych²³. Zmiany zainicjowane w dobie niemieckiej okupacji były kontynuowane po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

W międzywojniu rozkwitło żydowskie życie społeczno-polityczne i kulturalne. Jak na warunki niewielkiego miasteczka praktycznie każde ze środowisk potrafiło stworzyć własną reprezentację, czy to w postaci najczęściej oddziałów rozmaitych organizacji, stowarzyszeń, partii, czy grup wpływu. Wśród organizacji działających w środowisku żydowskim zachowały się informacje o działalności: Żydowskiego Stowarzyszenia Wychowania Fizycznego „Jutrznia”²⁴, Żydowskiej Biblioteki i Czytelni Społecznej²⁵, Związku Młodzieży Żydowskiej Niesienia Pomocy Cierpiącym²⁶, Stowarzyszenia Opieki nad Młodzieżą Żydowską „Haszomer Haleumi”²⁷, Stowarzyszenia Opieki nad Młodzieżą Żydowską „Haszomer Hachnuchim” („Haszomer Hachnosas”)²⁸, Żydowskiego Związku Robotniczego „Kultura”²⁹, Żydowskiego Związku Kobiet Niesienia Pomocy Chorym³⁰, Kasy Bezprocentowych Pożyczek „Gemilus Chesed”³¹. Część z nich miała charakter apolityczny, zwłaszcza tych zajmujących się działalnością dobroczynną, pozostałe, w mniejszym czy większym stopniu, pozostawały przybudówkami żydowskich partii politycznych. „Jutrznia” była powiązana z antysyjonistycznym „Bundem”, „Haszomer Haleumi” z syjonistycznymi rewizjonistami i „Haszomer Hachnuchim” („Haszomer Hachnosas”) zapewne ze środowiskami ortodoksyjnymi skłaniającymi się ku syjonizmowi. W praktyce, niezależnie od tego co było podstawowym celem działalności, każda z sił politycznych starała się umocnić swoją pozycję wprowadzając swoich przedstawicieli do władz poszczególnych organizacji, jak choćby „Gemilus Chesed”.

²³ T. Kawski, M. Opiola, *Gminy...*, s. 23-24.

²⁴ APŁ, UWŁ, mf L-12760, k. 66. Zarząd: Dawid Jakubowicz (prezes), Jaskier Szpigiel, Abram Rosentreter, Lejb Pront, Fajwel Niciński.

²⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), Urząd Wojewódzki Poznański 1920-1939 (UWP), sygn. 1278; APŁ, UWŁ, sygn. 452 oraz mf L - 12748, k. 389, mf L - 12760, k. 66, mf L - 12733, k. 110. Początkowo nosiła nazwę Żydowska Biblioteka Społeczna. Od 1925 roku starosta domagał się jej formalnej legalizacji, co ostatecznie miało miejsce w maju 1926 roku. 26 listopada 1927 roku otwarto czytelnię, co przyniosło zmianę nazwy (Żydowska Biblioteka i Czytelnia Społeczna) i statutu. Została zarejestrowana 21 maja 1928 roku. Działaczami byli: Fajwel Wołkowicz, Chaim Zygiel, Sura Krzywanowska, Fajga Auerbach, Girmań Sługowski, Perla Goldberg, Icek Niciński, Rachela Kucińska, Cyra Alter, Tenche Kaliński, Ita Slesińska, Gerszon Engelman, Josef Kuciński, Moszek Gostyński, Aron Szajniak, Beniamin Brysz, Lewi Wołkowicz, Abram Djament, Perec Slesiński, Gerszon Lewi, Szaja Jatkowicz. Ostatnim przewodniczącym wybrano 14 grudnia 1937 roku Gerszona Engelmiana.

²⁶ J. S. Mujta, *Miasto...*, s. 82. Powstał w 1917 roku. Zajmował się działalnością charytatywną oraz sprawami sanitarnymi, edukacją młodzieży. Działaczami byli: W. Wołkowicz, A. Kaufmann, S. Kuczyński, F. Neumann, A. M. Wiśniewski, H. Borenstein, M. Rosenblum.

²⁷ APŁ, UWŁ, mf L-12733, k. 110.

²⁸ APŁ, UWŁ, sygn. 452. Zarejestrowany 7 stycznia 1929 roku.

²⁹ APPoK, AmD, sygn. 3753. Powstał w 1919 roku.

³⁰ APŁ, UWŁ, sygn. 452. Zarejestrowany 6 listopada 1919 roku.

³¹ APŁ, UWŁ, mf L-12733, k. 110.

Wśród partii politycznych swoje oddziały w Dąbju posiadały: Centrum Duchowe „Mizrachi”³², Stowarzyszenie Syjonistów-Rewizjonistów³³, Syjonistyczna Partia Pracy „Hitachduth”³⁴, Organizacja Ogólnych Syjonistów (początkowo jako frakcja „Al Hamiszmar” w ramach Organizacji Syjonistycznej)³⁵, Liga Pomocy Pracującym w Palestynie (Liga Pracującej Palestyny) oraz Ogólno-Żydowski Związek Robotniczy „Bund”³⁶. Zorganizowaną grupę tworzyli także ortodoksi zrzeszeni w Związku Izraela „Agudas Izrael”³⁷.

Przedstawiciele oddziałów partii politycznych, które działały na terenie miasta zabiegały o zdobycie wpływu na funkcjonowanie zarządu miejscowej gminy żydowskiej. W zarządzie gminy w pierwszych latach niepodległości zasiadali: Alje Hersz Krzywanowski, M. Szajniak, Sz. Kuczyński, Ch. Rafałowicz³⁸. Niestety nieznane są składy kolejnych zarządów gminy z wyborów z 1924, 1931 i 1936 roku³⁹. Żydzi w międzywojniu nadal uczestniczyli w życiu miasta zasiadając w kolejnych kadencjach w radzie miejskiej. W 1918 roku radnym był Izrael Lejb Skokowski, w 1919 – I. L. Skokowski, Sucher Rozenblaum, Chaim Strykowski, Abram Kuczyński, w 1920 – Wolf Rozentel, w 1927 – Józef Dyjament, Abram Lichtensztein, Chil Majer Glicensztaejn, Pinkus Elbaum, w 1931 – Abram Lichtensztein, Pinkus Elbaum, Josek Prąd (Prond), w 1935 – Pinkus Elbaum, w 1939 – P. Elbaum, Kiwe Widawski, Josef Szajniak⁴⁰. Niezależnie od zmian jakie konwertowały status ludności żydowskiej się w czasie wojny 1914-1918, a następnie w odrodzonej Polsce, ograniczonej ewolucji ulegały realia lokalnej gospodarki.

Wbrew stereotypowym wyobrażeniom, tak ówczesnym, jak i wielu współczesnym, trudno uznać Żydów dąbskich za wyróżniających się zamożnością. W wykazie osób posiadających majątek o wartości co najmniej 10 tys. marek polskich z 22 kwietnia 1919 roku na 62 osoby ujęto 19 Żydów (31%). Ich udział był proporcjonalny do odsetka Żydów

³² APŁ, UWŁ mf L-12745, k. 86. Zalegalizowany 4 grudnia 1934 roku.

³³ APŁ, UWŁ, mikr. L-12755, k. 120. Oddział powstał w styczniu 1933 roku. Zrzeszał 28 członków.

³⁴ APŁ, UWŁ, mikr. L-12755, k. 114. Oddział powstał w lipcu 1933 roku z inicjatywy: Hersza Tanchema, Chaima Finkelsztajna, Mieczysława Arcichowskiego.

³⁵ APP, UWP, sygn. 5709, *Sprawozdanie z życia mniejszości... za czerwiec 1938; Pinkas Hakehillot. Encyklopaedia of Jewish Communities. Poland*. Vol. I, Jerusalem 1976, s. 86.

³⁶ *Pinkas...*, s. 86. W przypadku „Bundu” wydaje się, że było to raczej miejscowe środowisko wspierające ugrupowanie, grupa wpływu, a nie zorganizowany oddział partii. Liga Pracującej Palestyny była organizacją zrzeszającą kilka ugrupowań syjonistyczno-lewicowych („Hitachdut”, „Poalej Syjon-Prawic”, „Haszomer Hacair”, „Hechaluc”, „Dat-Wa-Awoda”) wspierających syjonistyczny ruch robotniczy w Palestynie. Powstało w wyniku połączenia „Hechaluc”, „Hitachdut”, „Ceirej-Syjon”, „Poalej-Syjon”, „Dror”.

³⁷ APŁ, UWŁ, mf L-12751, k. 191.

³⁸ APP/OK, AmD, sygn. 3387, 3646, 3738.

³⁹ APP/OK, Akta gminy Izbica Kujawska, sygn. 1174; APP/OK, Posterunek Komendy Policji w Izbicy Kujawskiej, sygn. 26.

⁴⁰ APP, UWP, sygn. 5724, *Komunikat dzienny... nr 125/39 z 7 czerwca 1939*; APP/OK, AmD, sygn. 3387; J. S. Mujta, *Miasto...*, s. 101-103; „Gazeta Kolska” 1939, nr 9. Pojawiają się w źródłach informacje, że funkcję radnych pełnili Aron Boruszewski, Wolf Rozenblatt. Wybrano ich w 26 lutego 1939 roku. Zostały unieważnione. Kolejne wybory 4 czerwca 1939 roku przyniosły Żydom 3 mandaty. Z. Kaczmarek, K. Pawlak, *Endecja w Wielkopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym*, „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”, 1976, t. 4, tab. 6, s. 55) podają że w 1939 roku Żydzi nie zasiadali w radzie miejskiej.

mieszkających w mieście⁴¹. Po I wojnie nie wznowiły produkcji browar i cegielnia należące do Feliksa (Fałka) Surenszona oraz przedsiębiorstwa rektyfikacji spirytusu – Glicensztajna. W gronie zamożniejszych mieszkańców wyróżniali się właściciele przedsiębiorstw przemysłowych. Do braci Glicensztajnow należał młyn (zatrudniano od trzech do ośmiu robotników). Kolejny był własnością Salomona Rozenbauma i Dawida Krzywanowskiego (ostatniego zastąpił w latach 30. XX wieku Maks Glicensztajn). Zatrudniał czterech pracowników. Olejarnię prowadził Chaim Mosze Skowroński (pracowały od jednej do czterech osób). W 1913 roku Mendel Szlamowicz uruchomił mleczarnię. Sezonową produkcją cegieł parzył się Wolf Rozental. Niewielką wytwórnię octu prowadził Icek Landau. W wykazie przedsiębiorstw z 1938 roku poza wymienionymi pojawił się Josef Winter, który posiadał udziały w młynie „Rolnik”. Pozostałymi akcjonariuszami byli Polacy będący członkami Stronnictwa Narodowego lub Obozu Zjednoczenia Narodowego. Działały także młyn i elektrownia będące własnością: Szaji Horna, Szmula Alszulda i Godela Bauna. Nieliczni (Szmul Kirsztejn, Abram M. Jarmuz, Jakub Dawidowicz, Lejb Icek Skowroński, Szmul Kirsztejn, Chaim Waldman) na terenie miasta dzierżawili grunty miejskie o powierzchni 18 ha. Tylko dwie-trzy osoby były w posiadaniu łącznie pięciu hektarów ziemi. Kilka osób dzierżawiło sady (Abram Bachurski, Hersz Beatus, Ajzyk Henkiel, Szlama Altsschultz). Zdecydowana większość zajmowała się handlem. Na większą skalę handel hurtowy zbożem prowadzili: Glicensztajn, Alje Krzywanowski, Szmul Alszulel, Abram Kirsztejn, Louis Krzywanowski, skład księgarski z księgarnią Abram Kamiński, skład węgla Szlama Altschuld, węglem handlował Abram Kirsztejn, drzewem Zylberberf. Skład win prowadził A. Lichtensztajn⁴².

Handlem domokrężnym zajmowali się głównie Żydzi. Obchodzili wsie oferując towar w atrakcyjnych cenach jednak gorszy gatunkowo. Obniżenie cen było możliwe m.in. dzięki umiejętności unikania płacenia podatków. Domokrężcy żydowscy korzystali, w przeciwieństwie do Polaków, ze wsparcia udzielanego przez żydowskie instytucje finansowe. Handlem ulicznym w 40% zajmowali się Polacy, w 59% Żydzi i w 1% inne narodowości. Było to zajęcie, z którego utrzymywało się 81 osób. Sklepy mieściły się głównie w Rynku i ościennych ulicach⁴³. Rzemiosłem zajmowali się: Łaski (czapnik), M. Jakubowicz (krawiec), I. Jakubowicz (krawiec), Zelek Jakubowicz (krawiec), Sura Jakubowicz (krawcowa), I. Prąd (krawiec), I. Rosental (krawiec), M. Rosental (krawiec), I. Sontag (krawiec), Sz. Zeligman (krawiec), Ł. Blumbaum (krawcowa), M. Blumbaum (krawiec), H. Gostyński (piekarz), R. Horn (piekarz), F. Krzyżanowski (piekarz), E. Zeligman (piekarz), A. Aronowicz (szewc), E. Aronowicz (szewc), H. Aronowicz (szewc), M. Czerniak (szewc), B. Kinie (szewc), D. Tenenbaum (szewc), B. Beatu (trepiarz), I. Rosental (zegarmistrz), W. Walkman (zegarmistrz). Inne grupy zawodowe były skromnie reprezentowane. Działała spółka (Hersz Alje Krzyżanowski, Sz. Anszuld, J. Koza, W. Gostyński, Fajwel Izrael Kuczyński) zajmująca się komunikacją samochodową. Mieszkało, w latach 20. XX wieku, dwóch felczerów Kiwe Widawski

⁴¹ APP/OK, AmD, sygn. 3754. Byli nimi: Sucher Rosenblum (10 tys. mkp), Abram Kuczyński (20 tys.), Dawid Krzywanowski (47 tys.), Dawid Kaliski (50 tys.), Chaim Strykowski (43 tys.), Herman Joel (12 tys.), Szmul Kaliski (11 tys.), Hersz Alje Krzywanowski (30 tys.), Moszek Szajniak (26 tys.), Chaim Skowroński (15 tys.), Falek Suresohn (80 tys.), Lejzor Glicenstein (36 tys.), Abram Rosenblum (30 tys.), Abram Kamiński (10 tys.), Wolf Rosental (62 lub 32 tys.), Szlama Aldszuld (23 tys.), Elias Glicensztajn (43 tys.), Salomon Rosenblum (20 tys.), Maks Glicensztejn (20 tys.).

⁴² T. Kawski, M. Opiola, *Gminy...*, s. 22-23.

⁴³ APP/OK, AmD, sygn. 3587.

i Abram Moses Jakubowicz⁴⁴. W latach 30. XX wieku prowadzenie interesów komplikował zyskujący na znaczeniu antysemityzm.

Od stycznia 1938 roku dość powszechnym zjawiskiem był bojkot żydowskiego handlu. Bojówkarze wyspecjalizowali się w zdejmowaniu szyldów z żydowskich sklepów⁴⁵. Postawy i działania tego rodzaju były elementem szerszego zjawiska, które narastało w wielu krajach europejskich. Polska, z największą społecznością żydowską w Europie, pomijając ZSRR, nie była wyjątkiem. Odwołujący się do treści antysemickich, czasem czynnie i świadomie uczestniczyli w przemocy antyżydowskiej, inni biernie, wpisywali się w antyżydowską nagonkę. Z jej praktycznym wydaniem, w najgorszym, ludobójczym wymiarze, zetknęli się Żydzi po wybuchu wojny polsko-niemieckiej we wrześniu 1939 roku.

Początek niemieckiej okupacji miasta trwającej od 19 września 1939 roku przyniósł ludności żydowskiej Dąbia pierwsze represje. Żydów usunięto z władz miejskich. Burmistrzem został miejscowy volksdeutsch Nelter. Wprowadził obowiązek dostarczania przez gminę żydowską kontyngentu żydowskich robotników przymusowych, którzy codziennie pracowali przy usuwaniu szkód wojennych, zasypywali rowy przeciwlotnicze, porządkowali teren miasta. Niebawem rozpoczęły się rekwizycje w przedsiębiorstwach i sklepach, składach, warsztatach będących własnością żydowskich właścicieli. Kolejny burmistrz Woltman zarządził rekwizycję wszystkich żydowskich towarów ze sklepów. W grudniu 1939 roku nałożono obowiązek noszenia żółtej opaski. Jesienią 1940 roku kolejny burmistrz Fellenberg wprowadził nakaz pracy dla wszystkich Żydów, nawet w podeszłym wieku. Równolegle prowadzono przeszukania mieszkań należących do Żydów, zabierano wartościowe przedmioty oraz codziennego użytku, jak meble, pościel, odzież. Działania te prowadzono aż do końca istnienia getta w grudniu 1941 roku. W synagodze i bejt ha-midrzaszu urządzono magazyny, a następnie przekształcono je w stodoły⁴⁶.

W dniu wybuchu wojny, 1 września 1939 roku, w Dąbiu przebywało 975 Żydów, ich liczba utrzymywała się na zbliżonym poziomie, nieznacznie się wahając, do chwili likwidacji skupiska w grudniu 1941 roku. Na przełomie grudnia 1939 i stycznia 1940 Żydzi stanowili zbiorowość od 1 tys. osób (w tym 145 napływowych) do 1024, w dniu 15 września 1940 roku przesiedlono do Dąbia 12 Żydów z Karszewa, w grudniu 1940 roku w Dąbiu mieszkało ok. 1 tys. Żydów, w 1941 – 975.

Nowym elementem z życia miejscowych Żydów było utworzenie 15 lipca 1941 roku getta. Ustanowiono Judenrat, w którym znaleźli się Josef Diament (prezes), Lejb Strykowski, Pinchas Elbojm, Mojsze Gostyński, Gerszon Engel (z czasem wysłany na roboty w Poznańskie), Chaim Elie Lewi. Getto zostało ulokowane w kwartale ulic Kilińskiego i Asnyka na planie zbliżonym do trójkąta/trapezu. Panowało w nim, podobnie jak we wszystkich pozostałych gettach rejencji inowrocławskiej, duże zagęszczenie i ciasnota, z uwagi na niewielki rozmiar. Miało charakter otwarty, o jego istnieniu informowały tablice, opuszczenie terenu getta mogło odbywać się tylko po uzyskaniu zgody Judenratu. Mimo tego zakaz nie był przestrzegany. Mieszkańcy po kryjomu zaopatrywali

⁴⁴ APP/OK, AmD, sygn. 3575, 3755, *Księga adresowa...*, s. 830-831.

⁴⁵ APP/OK, AmD, sygn. 3587; APŁ, UWŁ, mf L-12770, *Sprawozdania sytuacyjne starosty powiatowego kolskiego za styczeń, luty i marzec 1938 rok*. Sprawców najczęściej nie udało się ująć. Jeśli bojkotowi towarzyszyły inne zajścia, sprawców aresztowano i karano. Szerzej o zjawisku np. *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. T. 2. *Studia przypadków (do 1939 roku)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019.

⁴⁶ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 9. *Tereny wcielone do Rzeszy: Kraj Warty*. Oprac. M. Siek, Warszawa 2012. Dok. 17, s. 70-71.

się w żywność u okolicznych chłopów. W lipcu wprowadzono kartki na chleb – 25 dkg dziennie dla Żydów i 30 dkg dla Polaków i czasowo kartki na masło – 9 dkg na tydzień. Mieszkańcy getta pracowali w warsztatach rzemieślniczych i przy pracach porządkowych na terenie miasta. W chwili powstania getta przebywały w nim 993 osoby. Przed jego likwidacją pojawiały się informacje, zapewne celowo rozsiewane przez Niemców, o mającym nastąpić przesiedleniu Żydów z powiatu kolskiego na Pińszczyznę lub do Małopolski Wschodniej, gdzie mieli pracować. Plotki miały uwiarygodnić badania lekarskie potwierdzające zdolność do pracy. W celu sfinansowania podróży w te rejony nałożono na Żydów pogłówne w wysokości czterech marek od mężczyzn w wieku od 14 do 60 lat i kobiet do lat 50. Działania te pozorowały faktyczne ludobójcze plany, do realizacji których przystąpiono w końcu 1941 roku.

Deportację Żydów z Dąbia do Chełmna nad Nerem rozpoczęto rankiem 14 grudnia 1941 roku. Burmistrz Fellenberg wezwał przewodniczącego Judenratu – Josefa Diamenta i przekazał informację o mającym nastąpić wysiedleniu. Każdy miał przygotować niewielki pakunek, który mógł ze sobą zabrać. Następnie SA i żandarmeria zaczęła wyciągać z domostw mieszkańców getta i gromadzić na tzw. placu teatralnym koło remizy strażackiej. Na placu ustawiano przybyłych według imiennego spisu, alfabetycznie i odebrano pakunki. Grupę podzielono na dwie części. Pierwszą zapędzono do kościoła, drugą do sali widowiskowej w remizie strażackiej (tzw. teatr). Nocą wyciągnięto rabina na ulicę i strzelano w powietrze z pistoletu, który przystawiono mu do ucha, następnie zaprowadzono do kościoła i kazano wykrzykiwać z ambony, że winę za wybuch wojny ponosili Żydzi. Kolejnego dnia o 7 rano wszystkich wypuszczono, oddano pakunki, klucze do mieszkań i pozwolono wrócić. Burmistrz nakazał dostarczenie sześciu mężczyzn, którzy trafili do Chełmna nad Nerem, jak się później okazało zajmowali się tam grzebaniem zwłok pomordowanych Żydów z Koła.

Ciąg dalszy wysiedlenia miał miejsce w środę 17 grudnia 1941 roku. Powtórzyła się sytuacja z niedzieli 14 grudnia 1941 roku. Ponownie skierowano dwie grupy do kościoła i remizy (teatru) i trzymano przez noc do rana 18 grudnia, kiedy rozpoczęto wywózkę samochodami do Chełmna nad Nerem. Akcję kontynuowano 19 grudnia 1941 roku. O losie Żydów z Koła dąbski Judenrat dowiedział się już 9 grudnia 1941. Informacje te potwierdził Polak Blachowski, który odwiedził Koło na prośbę Judenratu, a następnie Lojwe Wołkowicz 11 grudnia 1941 roku⁴⁷. Opóźnienie w deportacji z 14 grudnia na 17 zapewne wynikało z nieoczekiwanych trudności organizacyjnych związanych ze spiętrzeniem transportów i eksterminacją przywiezionych w pierwszym transporcie Żydów z Koła (getto zlikwidowano między 8 a 11 grudnia 1940, do obozu trafiło 2300 osób), getta wiejskiego w Czachulcu/Kowalach Pańskich (pierwszą grupę 1100 osób 6 grudnia 1941 roku zgromadzono w kościele w Dobrej, skąd 10 grudnia trafili do Chełmna nad Nerem). Być może wiązało się to z brakiem pojazdów do transportu lub jak wskazują Zdzisław Lorek i Andrzej Grzegorzczak z problemem zacierania śladów zbrodni oraz przygotowaniem obozu do przyjęcia kolejnych grup⁴⁸.

⁴⁷ *Archiwum...*, t. 9, s. 72.

⁴⁸ J. Gulczyński, *Obóz śmierci w Chełmnie nad Nerem*, Konin 1991, s. 61; por.: J. Baranowski, *Zagłada Żydów z Kraju Warty i z Europy Zachodniej w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Osrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*, Konin-Łódź 1995, s. 21; Z. Lorek, A. Grzegorzczak, *Przypadek Szmyrło Landaua. Przyczynek do dziejów Żydów dąbskich*, „Rocznik Kolski” 2013, nr 6, s. 66, przyp. 49.

W chwili likwidacji getta przebywało w nim od około 920 do 975 osób. Żydzi dąbscy zostali zgładzeni w Chełmnie nad Nerem. Pozostawiano w mieście nielicznych Żydów. W transporcie, który trafił do getta łódzkiego 24 czerwca 1942 roku z różnych miast „Kraju Warty” przybyło siedmiu Żydów z Dąbia⁴⁹. Miasto przez pewien czas odgrywało pewną rolę w procesie Zagłady. Wiodła przez nie trasa osób wywożonych z łódzkiego getta (przez Zgierz, Łęczyce-Grabów-Dąbie), którzy docelowo trafiali do Chełmna nad Nerem⁵⁰. Po osadzeniu w obozie koncentracyjnym w Dachau ks. Mateusza Grabowskiego, w opustoszałym kościele urządzono składnicę ubrań osób, które stracono w Chełmnie nad Nerem. Pracowało w nim grupa żydowskich kobiet i mężczyzn⁵¹. Zapewne zginęli w Chełmnie nad Nerem.

Poza wymordowanymi z Chełmnie nad Nerem (Aneks) możemy prześledzić losy części dąbskich Żydów, którzy się w nim urodzili, bądź mieszkali przez pewien czas i wyjechali lub znaleźli się w nim przed wojną bądź w czasie jej trwania. Prezentowane poniżej losy poszczególnych osób i rodzin są kompilacją danych jednostkowych zawartych w *Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalonych z II wojny światowej. Lista nr 3 z 1947 roku*⁵², które zestawiono z danymi z Jerozolimy, Waszyngtonu oraz różnymi publikowanymi wykazami ofiar i ocalonych z Zagłady⁵³.

Żydzi, podobnie jak przedstawiciele innych nacji i regionów, w obliczu wybuchu wojny zostali zmobilizowani do Wojska Polskiego⁵⁴. W jej szeregach zginął Tuwia Gutman⁵⁵. Pozostali, już w czasie niemieckiej okupacji, stali się obiektem prześladowań, który ewoluował w miarę upływu kolejnych lat i miejsc, w których się znaleźli, czy to na ziemiach polskich czy poza nimi. Miały miejsce przypadki indywidualnych zabójstw w miejscu pobytu np. w Dąbiu latem 1940 roku rozstrzelano w pobliskim

⁴⁹ APŁ, Przełożony Starszeństwa Żydów Getta Łódzkiego, sygn. 863; *Archiwum...*, t. 9, Dok. 17, s. 70, 74; *Eksterminacja Żydów w latach 1941-1943 (Dokumenty Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej ze zbiorów Oddziału Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)*, oprac. M. Tyszkowa, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie”, 1992, nr 2-3, dok. 16, s. 52; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk żydowskich w Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie” 1955, nr 13-14, s. 136, tab. 12, s. 169; Z. Piechota, *Likwidacja skupisk żydowskich w byłych powiatach tureckim i kolskim*, [w:] *Materiały na sesję naukową W 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty* Zduńska Wola 23 X 1987 (maszynopis powielony), s. 7; J. Gulczyński, *Obóz...*, s. 61; *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 13. *Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć. Pomiechówek, Chełmno nad Nerem, Treblinka*, oprac. E. Wiatr, B. Engelking, A. Skibińska, Warszawa 2013, Dok 1, s. 91, przyp. 7; tamże, Dok 2, s. 115-116 oraz Dok 8, s. 123; por. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 11. *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*, oprac. A. Bańkowska, T. Epstein, Warszawa 2013, Dok. 65, s. 301-303.

⁵⁰ J. Gulczyński, *Obóz...*, s. 63.

⁵¹ J. Gulczyński, *Obóz...*, s. 48; P. Wąsowicz, *Historia...*, s. 35-36.

⁵² Znajduje się w zbiorach Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

⁵³ Por. przyp. 2.

⁵⁴ Łącznie w kampanii polskiej we wrześniu 1939 walczyło 120 tys. Żydów – żołnierzy Wojska Polskiego, zginęło około 7 tys., 61 tys. znalazło się w niewoli niemieckiej, a 20 tys. radzieckiej. Niemcy zamordowali w latach 1939/1940-1943 ok. 3 tys. jeńców, co najmniej 300 oficerów-Żydów znalazło się w niemieckiej niewoli i doczekało wyzwolenia w 1945 roku. NKWD wymordowało w 1940 roku co najmniej 456 oficerów WP wyznania mojżeszowego lub narodowości żydowskiej. – Szerzej: G. Berend, *Straty osobowe polskich Żydów w okresie II wojny światowej*, [w:] *Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski i T. Szaroty, Warszawa 2009, s. 62-75.

⁵⁵ Tuwia Gutman (ur. 1916, s. Jakuba i Hindy, kawaler, przed wojną w Dąbiu) – szerzej: B. Meirtchak, *Żydzi – żołnierze wojsk polskich polegali na frontach II wojny światowej*, Warszawa 2001.

Lesie Rzuchowskim Szmerla (Szmyrło) Landaua⁵⁶, w Kłodawie 31 lipca 1940 roku zginął Mordka Kirsztejn⁵⁷. W Amsterdamie w 1942 roku podobny los spotkał Mendla Landau, właściciela restauracji w Kłodawie, który zapewne jeszcze przed wojną osiadł w Holandii⁵⁸. Wiele osób trafiło do obozów stając się elementem systemu, z którego praktycznie nie było wyjścia. Jeśli nie zmarli lub zostali zamordowani kierowano ich do kolejnych obozów. Przykładami służą losy np. Arona Izraela Landau⁵⁹, Leo (Arie Lajba) Rosenbluma⁶⁰ czy pochodzących z Dąbia przedwojennych mieszkańców Gdyni.

Część z mieszkających w Gdyni mężczyzn aresztowano w pierwszych dniach trwania wojny. Pięciu z nich skierowano w dniach 14 i 17 września 1939 roku do nowopowstałego obozu Stutthof⁶¹. Inni znaleźli się w Lublinie i jego okolicach. Trafili do lubelskiego getta bądź obozu Majdanek. W tym ostatnim w odstępie kilku tygodni od lipca do września 1942 zmarło czterech dąbskich Żydów⁶². Kobiety i dzieci wyjechały z Gdyni w głąb Polski tuż przed wybuchem wojny w głąb Polski. Itta Beatus znalazła się w Warszawie⁶³, Frana Zontag, wróciła w rodzinne strony i zginęła w Chełmnie nad Nerem w 1942 roku⁶⁴,

⁵⁶ Przed śmiercią żandarmi, którzy go aresztowali na wsi (kupował ryby na szabas) za nielegalne opuszczenie miasta, wykopał grób, kilka dni wcześniej został także zatrzymany za rzekomą kradzież na wsi ośmiu kur. Wówczas został pobity przez żandarmów i wypuszczony. Po wojnie syn odnalazł mogiłę ojca – Z. Lorek, A. Grzegorzczak, *Przypadek...*, s. 61-63.

⁵⁷ Mordka Kirsztejn (ur. 26 stycznia 1880, s. Ojzera i Sury Gołdy z d. Lasman, przed wojną w Dąbiu).

⁵⁸ Mendel Landau, ur. 1860 w Dąbiu, syn Naftalego Hersza, żona Faiga Lea z d. Flonder.

⁵⁹ Początkowo trafił do obozu pracy w Krzystkowicach nad Bobrem (Christianstadt am Bober), następnie Gronowa koło Kostrzyna (Grünow), Kostrzyna (Küstrin), z tego ostatniego z grupą około 800 osób trafił do Auschwitz (28 sierpnia 1943), po selekcji wysłano go do podobozu Buna-Werke, po ewakuacji i marszu śmierci 26 stycznia 1945 znalazł się w KL Buchenwald – Z. Lorek, A. Grzegorzczak, *Przypadek...*, s. 63.

⁶⁰ Leo (Arie Lajb) Rosenblum ur. 23 listopada 1888 w Dąbiu, przed wojną mieszkał w Waltrop/Dortmundzie w Niemczech, obywatel Niemiec, w czasie wojny w obozach w Sachsenhausen (17 styczeń 1940 – 5 wrzesień 1940), Dachau (6 wrzesień 1940 – 12 lipiec 1941), Buchenwaldzie (do 12 marca 1942?), zamordowany w komorze gazowej w Bernburg-Saale 2 kwietnia 1942.

⁶¹ 14 września 1939 roku trafili do niego: Szlaum Kuczyński (ur. 28 lipca 1898 w Dąbiu), Moszek Wiszniewski (ur. 16 kwietnia 1906 w Dąbiu), Szmul Wiszniewski (ur. 24 czerwca 1908 w Dąbiu), Schloma Zontag (ur. 1 listopada 1917 w Dąbiu), 17 września osadzono Izraela Prystowskiego/ Bristowskiego (ur. 8 sierpnia 1922) – D. Drywa, *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof (wrzesień 1939-maj 1945)*, Gdańsk 2001, s. 369, 372, 377-378 – por. przyp. 49.

⁶² Isaac Skowroński (zm. 21 lipca 1942), Siegfied (Zygmunt) Skowroński (zm. 13 sierpnia 1942), Abraham Skowroński (zm. 14 sierpnia 1942), Hersz Brener (zm. 21 września 1939) – Z. Lorek, A. Grzegorzczak, *Przypadek...*, s. 63.

⁶³ Itta Roma Beatus (ur. 1916 w Dąbiu).

⁶⁴ Frana Zontag (ur. 5 stycznia 1888 w Dąbiu, przed wojną w Gdyni).

losy części tej grupy pozostają nieznane⁶⁵, jeszcze innych z Gdyni deportowano w nieznane miejsca⁶⁶.

Odrębną zbiorowość tworzyli więźniowie obozów pracy dla Żydów (Judenlag, Julag). Dąbscy Żydzi przebywali w obozach pracy na terenie Wielkopolski i Ziemi Lubuskiej np. w Wąsowie (Hardt, działał od kwietnia 1941 do czerwca 1942, więźniowie pracowali przy budowie autostrady)⁶⁷, w Krzystkowicach nad Bobrem (Christianstadt am Bober, działał od 1940 do stycznia 1945, składał się z 11 podobozów – szósty był karnym obozem dla Żydów, który w drugiej połowie 1944 przekształcono w podobóz obozu koncentracyjnego Gross-Rosen), Kostrzynie (Küstrin, zapewne dotyczyło obozu pracy działającego w latach 1941-1942 przy firmie „Alfred Neugebauer”), w którym pracowali przy budowie i naprawie dróg Żydzi przywiezieni z łódzkiego getta lub obozu pracy Stadtwaldlager przy ul. Steubenstrasse – pracowali w fabryce celulozy, budowie dróg, więźniów w 1943 przewieziono do Auschwitz)⁶⁸. Wielu przebywających w obozach pracy, poza wymienionymi, kierowano do Auschwitz np. Zalmana Marczak (przybył 27 sierpnia 1943 z obozu w Wolsztynie/Wollstein), Chaim Kirsztajn⁶⁹ i Leizer Chaim Kaliski⁷⁰ (28 sierpnia 1943 z Kostrzynie/Küstrin), Josef Grünfeld (31 sierpnia 1943 z Julagu w Bochni)⁷¹. Poza obozami pracy ginęli w obozach koncentracyjnych i zagłady.

⁶⁵ Dotyczy mieszkańców Gdyni: 1/ Hana Ancer (ur. 1908 Dąbie, krawcowa); 2/ Sender Kozak (ur. 1908 w Dąbiu); 3/ Szlama Kuczyński (ur. 27 stycznia 1913 w Dąbiu, s. Fajwisza Szragi i Chaji, kupiec, w Gdyni od 11 marca 1931); 4/ Abram Moszek Rozentel (34 lata, ur. w Dąbiu, żona Frajda, krawiec); 5/ Frajda Rozentel (32 lata ur. w Dąbiu, mąż Abram Moszek, kupcowa); 6/ Szloma Rozentel (2 lata, ur. w Dąbiu, s. Abrama Moszka i Frajdy); 7/ Icek Rozentel (ur. 1883 w Dąbiu, żona Dobryś, krawiec); 8/ Aron Wolf Untreger (ur. 1910 w Dąbiu, żona Gitla, krawiec, przed wojną Turek i Gdynia); 9/ Szejwa Wiśniewska (ur. w Dąbiu, mąż Fajwel); 10/ Hinda Małka Wiśniewska (21 lat, ur. w Dąbiu, c. Fajwela i Szejwy); 11/ Ruchel Wiśniewska (15 lat, ur. w Dąbiu, c. Fajwela i Szejwy); 12/ Łaja Wiśniewska (ur. 1907 w Dąbiu, krawcowa); 13/ Moszek Wiśniewski (24 lata, ur. w Dąbiu, krawiec); 14/ Fajwel Wiśniewski (ur. w Dąbiu, żona Szejwa, krawiec); 15/ Mordka Wiśniewski (8 lat, ur. w Dąbiu, c. Fajwela i Szejwy); 16/ Jakub/Kuba Wiśniewski (ur. 1912); 17/ Jankiel Wiśniewski (ur. 1902 w Dąbiu, krawiec); Mojżesz Wiśniewski (ur. 1882 w Dąbiu, krawiec); 18/ Moszek Wiśniewski (ur. 1906 w Dąbiu, krawiec); 19/ Szmul Wiśniewski (ur. 1908 w Dąbiu, krawiec); 20/ Szmul Zeligman (ur. 1913 w Dąbiu, kupiec); 21/ Perla Zeligman (ur. 1914 w Dąbiu, właścicielka kapitału, przed wojną Łódź i Gdynia); 22/ Izrael Szyja Zontag (ur. 1893 w Dąbiu); 23/ Lajb Zontag (ur. 1916, krawiec); 24/ Chaim Grosztein (ur. 1910 w Dąbiu, krawiec); 25/ Mendel Jakubowicz (ur. 1909 w Dąbiu, szewc); 26/ Dobryś Rozentel (43 lata, ur. w Dąbiu, mąż Icek, kupcowa); 27/ Necha/ Nycha Rozentel (11 lat, c. Icka i Dobryś); 28/ Izrael Sytner (ur. 1907 w Dąbiu, kamasznik); 29/ Izrael Szyja Zontag (ur. 1893 w Dąbiu); 30/ Lajb Zontag (ur. 1916 w Dąbiu, krawiec, prawdopodobnie trafił do Stutthof);

⁶⁶ Deportowani w Gdyni: 1/ Mojsze Brystowski (ur. 1897 w Dąbiu, rzeźnik); 2/ Dawid Czerniak (ur. 1912 w Dąbiu, krawiec); 3/ Wolf Czerniak (ur. 1909 w Dąbiu, krawiec).

⁶⁷ 14 stycznia 1942 roku w obozie powieszono Mojsze Kirsteina (ur. 22 marca 1922 w Dąbiu), w tej samej egzekucji życie stracił Meier Henoch Tondowski (ur. 6 marca 1913 w Uniejowie, s. Rafała i Chany, żona Bajla, przed wojną w Dąbiu, w czasie wojny w Dąbiu). W całym okresie funkcjonowania obozu w wyniku wycieńczenia zmarło 12 osób (jednym z nich był Jechiel Jakubowicz, s. Josefa i Raichy, żona Rojza), siedem osób powieszono, do Wąsowa skierowano więźniów żydowskich po likwidacji w marcu 1942 obozu pracy w Turkowie (Falenfeld) koło Buku – A. Ziolkowska, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941-1943)*, Poznań 2005, s. 253, 289, 319; *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939-1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979, nr 5096 (s. 531), nr 5269 (s. 558).

⁶⁸ *Obozy hitlerowskie...*, nr 2053 i 2054 (s. 244), nr 2219 (s. 260),

⁶⁹ Chaim Kirsztajn (ur. 12 lutego 1918 w Dąbiu), ostatnie informacje o pobycie w Auschwitz pochodzą z grudnia 1944 roku.

⁷⁰ Leizer Chaim Kaliski (ur. 5 grudnia 1924 w Dąbiu, s. Rywki z d. Zommer, krawiec, aresztowany 8 września 1941), w Auschwitz od 28 sierpnia 1943, ostatnie informacje pochodzą z 14 listopada 1944 roku.

⁷¹ Z. Lorek, A. Grzegorzczak, *Przypadek...*, s. 62-63.

W Auschwitz zginęło ponad 20 osób⁷². Kilka straciło życie w obozach Treblinka⁷³, Buchenwald⁷⁴, Dachau⁷⁵, Klooga⁷⁶. Czasem ginęły całe rodziny, jak w przypadku Alszuldów czy Brandów, którzy zginęli w Auschwitz⁷⁷. W obozie Majdanek, w odstępie niecałego miesiąca w lipcu i sierpniu 1942 roku, zginął Abraham Skowroński z synami Abrahamem i Izaakiem czy członkowie rodziny Szczecińskich⁷⁸.

Dużą zbiorowość stanowili Żydzi pochodzący z Dąbia, którzy opuścili miasto i osiedlili się w różnych częściach Polski czy Europy. Ich wojenne losy wpisywały się historie

⁷² W obozie w Auschwitz zginęli: 1/ Icchak Mojsze Alszuld (ur. 1891, s. Szlamy i Sary, żona Estera, kupiec, przed wojną i w czasie wojny mieszkał w Dąbiu, zginął w 1943); 2/ Mordka Alszuld (ur. 1896 w Dębicy, s. Szlomy i Sary z domu Toruńczyk, żona Rosa z d. Chmura, przed wojną w Dąbiu, w czasie wojny w Piotrkowie Trybunalskim, zginął w 1943); 3/ Nadia Alszuld (ur. 1935, c. Mordki i Rosy z d. Chmura, przed wojną w Dąbiu, w czasie wojny w Piotrkowie Trybunalskim, zginęła w 1943); 4/ Szaja Alszuld (ur. 1894/1895 w Dąbiu, s. Szlamy i Sary/Sury, żona: Bela z d. Szaladajewska (ocalała), kupiec, przed wojną Dąbie, w czasie wojny Warszawa, zginął 1943); 5/ Alszuld Jenta (ur. 1925, c. Icchaka i Estery, przed wojną Dąbie, wojna Dąbie, zginęła 1943); 6/ Alszuld Gitel (ur. 1928, c. Icchaka i Estery, przed wojną Dąbie, wojna Dąbie, zginęła 1943); 7/ Chana Brand (zameżna, zajmowała się handlem, przed i w czasie wojny w Dąbiu, zginęła 1942); 8/ Idel Brand (ur. 1931, c. Chany, zginęła 1944); 9/ Perel Brand (ur. 1933, s. Chany, zginął 1944); 10/ Lebisz Brand (ur. 1937, s. Chany, zginął 1944); 10/ Abram Brystowski (ur. 10 lutego 1925, przed wojną Gdynia, deportowany, zginął 1944/1945); 11/ Abram Josef Jakubowicz (ur. 1915 w Dąbiu, s. Alie i Jenty, żona Hadasa, kupiec, zginął 1944); 12/ Ita Jakubowicz (ur. 1919 w Dąbiu, c. Alie i Jenty, zginęła 1943); 13/ Tauba Fajga Jakubowicz (ur. 1921 w Dąbiu, c. Alie i Jenty, zginęła 1943); 14/ Lea/Lola Jakubowicz (ur. 1905 w Ozorkowie, c. Mosze Abrahama i Szajny Mindli, akuszerka, przed wojną Dąbie); 15/ Abram Jakubowicz (ur. 1904 w Dąbiu, żona Chana z d. Grinfeld, krawiec, zginął w 1943); 16/ Joachimowicz Hinda (ur. 1921 w Dąbiu, c. Josefa i Estery, przed wojną Turek, zginęła 1944); 17/ Mosze Lewin (ur. 1885 w Dąbiu, s. Aby i Eli, żona Jeta/Ita, kupiec, przed wojną Koło, w czasie wojny Koło, zginął w Auschwitz 1942); 18/ Jeta/Ita Lewin (ur. 1887 w Dąbiu, mąż Mosze, przed wojną Koło, w czasie wojny Koło, zginęła w Auschwitz 1942); 19/ Szmul Rosenblum (ur. 1880 w Dąbiu, s. Izohara i Miriam, żona Estera, kupiec, przed wojną Kalisz i Paryż, zginął w Auschwitz); 20/ Miriam Tondowska (ur. 1922, c. Rafaela i Chany, przed wojną Dąbie, w czasie wojny Dąbie, zginęła w Auschwitz w 1944); 21/ Izidor Wuczyński/ Wudziński.

⁷³ W obozie Treblinka zginęły: 1/ Chaja Hela Eichenbaum (ur. 1915 w Dąbiu, z d. Mendelkorn, mąż Mejer, przed wojną Warszawa); 2/ Jochewet Bina Plucer (ur. 1886 w Dąbiu, c. Szabtaja i Racheli, z d. Kuczyńska, mąż Szmul, przed wojną w Płocku kierowała szpitalem, w czasie wojny w Częstochowie, zginęła 1942); 3/ Jenta Tenenboim (ur. 1892 w Dąbiu, c. Chaima i Małki, z d. Kaliska, mąż Izrael, przed wojną Dąbie)

⁷⁴ W obozie Buchenwald zginął: Rachmil Finkelsztein (ur. 1912 Dąbie, żona Fajga z d. Grinfeld, właściciel firmy transportowej, przed wojną w Dąbiu, zginął w 1945).

⁷⁵ W obozie Dachau zginął: Jakub Szajniak (ur. 7 grudnia 1887 w Dąbiu, przed wojną mieszkał w Łodzi), deportowany z Łodzi do Auschwitz, skąd trafił do Dachau 1 września 1944, gdzie zginął 23 grudnia 1944.

⁷⁶ W obozie Klooga zginął: Mojżesz Jontiew (ur. 1913, stolarz, przed wojną w Dąbiu).

⁷⁷ Por. przyp. 68.

⁷⁸ W obozie Majdanek zginęli: 1/ Jeta/ Ita Boim (ur. 1870 w Dąbiu, mąż Dawid, przed wojną w Dąbiu, zginęła 1943); 2/ Racheli Lea Rosental (60 lat, c. Zeliga i Ruchamy, mąż Dawid, krawcowa, przed wojną Dąbie); 3/ Izaak Skowroński (ur. 11 października 1886 w Dąbiu, zginął w Majdanku 21 lipca 1942); 4/ Zygmunt/Siegmund Skowroński (ur. 8 września 1918 w Dąbiu, zginął w Majdanku 13 sierpnia 1942); 5/ Abraham Skowroński (ur. 16 maja 1916 w Dąbiu, żona Regina, przed wojną w Poznaniu, sprzedawca, zginął w Majdanku 14 sierpnia 1942); 6/ Dawid Szczeciński (ur. 1907 w Dąbiu, s. Abrahama Mendla i Racy, żona: Brandla, przed wojną Łódź, w czasie wojny Łódź i Majdanek, zginął w Majdanku 1943); 7/ Chana Szczecińska (ur. 1889 w Dąbiu, c. Abrahama Mendla i Racy, samotna, przed wojną w Łodzi, w czasie wojny w Łodzi i Majdanu, zginęła w Majdanku w 1943); 8/ Jakub Szczeciński (ur. 1906 w Dąbiu, s. Abrahama Mendla i Racy, żona Chaja, przed wojną Kalisz, w czasie wojny Kalisz i Majdanek, zginął w Majdanku w 1942); 9/ Mojsze Szczeciński (ur. 1905 w Dąbiu, s. Abrahama Mendla i Racy, żona Sara, kupiec, przed wojną Łódź, w czasie wojny Łódź i Majdanek, zginął w Majdanku w 1943).

Zagłady poszczególnych miejscowości, regionów i krajów. Osoby te mieszkały w ponad 40 miejscowościach, głównie na terenie Wielkopolski i Mazowsza (np. w Łodzi 46 osób, Koninie i Kłodawie po dziewięć, Kaliszu – osiem, Ozorkowie – siedem, Kole i Zduńskiej Woli po sześć, Turku i Warszawie po cztery)⁷⁹. Na Pomorzu największym skupiskiem była Gdynia (34 osoby), w województwach wschodnich były to jednostki (Radomyśl Wielka – trzy, Brześć nad Bugiem i Suwałki po jednej) podobnie jak na Śląsku (Sosnowiec – jedna), czy kilku państwach⁸⁰. Mieszkający w województwach wschodnich znaleźli się po 17 września 1939 roku w granicach ZSRR. Ich losy były rozmaite. Niektórzy zaginęli, jak mieszkający w Brześciu nad Bugiem Hersz Rajzilber⁸¹ czy mieszkający przed wojną w ZSRR Szaja Rosental i Cesia Rosental⁸². Nieliczni znaleźli się na Kresach i w większości stracili życie po zajęciu tych terenów w 1941 roku przez Niemców. Przykładem służą losy Geni Krell, która zginęła we Lwowie⁸³, rodziny Kwasznerów (Kwaschnerów) ze Zduńskiej Woli, którzy znaleźli się w podprzemyskiej Waławie⁸⁴ czy Itty Kawin⁸⁵.

Uchodźcy z Dąbia nad Nerem znaleźli się np. w Łowiczu⁸⁶, Kutnie⁸⁷, Kole⁸⁸, Bugaju⁸⁹, Kielcach⁹⁰. W Piotrkowie Trybunalski w czasie wojny osiadła rodzina Alszuldów⁹¹, w Sosnowcu rodzina Rzeszewskich⁹², w Zduńskiej Woli znalazł się Luzer Albek⁹³.

⁷⁹ Pojedyncze osoby mieszkały w Bydgoszczy (1), Golinie (1), Grabowie (3), Izbicy Kujawskiej (1), Kleczewie (1), Piątku (1), Płocku (2), Poddębicach (2), Poznaniu (2), Radomiu (1), Stawiszynie (1), Tuszynie (1), Uniejowie (1), Włocławku (2), Zagórowie (1), Zgierzu (1).

⁸⁰ Jednostki mieszkały w: ZSRR (2), Wolny Mieście Gdańsku (1), Francji (2 – Marsylia, Beaune), Niemcy (3 – Euskirchen i Waltrop w Nadrenii i Północnej Westfalii oraz Norymberga), Schaerbeek (Belgia), Palestyna (Jerozolima).

⁸¹ Hersz Rajzilber (ur. 1875 w Dąbiu, s. Barucha, żona: Maria Leja, księgowy).

⁸² Szaja Rosental (ur. 1916 w Dąbiu), Cesia Rosental (ur. 1919 w Dąbiu).

⁸³ Mieszkająca wraz z rodziną w Sosnowicy na Lubelszczyźnie Genia Krell (ur. 1906 w Dąbiu, c. Henicha i Edel, z d. Rzeszewska, mąż Wolf Lejb) w czasie wojny znalazła się we Lwowie.

⁸⁴ Zelda Kwaszner (Kwaschner) z d. Onkilewicz (ur. 1886 w Dąbiu, c. Mosze i Rywki, mąż Jakub) wraz z dziećmi: Moszem (17 lat) i Leą (15 lat), mieszkali przed wojną w Dąbiu, następnie przenieśli się do Zduńskiej Woli, po wybuchu wojny uciekli ze Zduńskiej Woli do Waławy k/ Przemysła.

⁸⁵ Itta (Ita) Kawin (ur. 1907 w Dąbiu, z d. Kuszner/Kusze, c. Azriela i Cypory Racheli, zamężna, przed wojną w Suwałkach, w czasie wojny w Białej Podlaskiej).

⁸⁶ Boruch Finleksztajn.

⁸⁷ Gitla Blima Jadwisz (ur. 12 czerwca 1859 w Dąbiu, wdowa, zm. w Kutnie 21 marca 1941).

⁸⁸ W Kole znaleźli się: 1/ Aba Lewin (15 lat, s. Mosze i Ity, zginął 1942, rodzice zginęli w Auschwitz); 2/ ? Lewin (12 lat, s/c. Mosze i Ity, zginął/ęła 1942, rodzice zginęli w Auschwitz); 3/ ? Lewin (10 lat, s/c Mosze i Ity, zginął/ęła 1942, rodzice zginęli w Auschwitz).

⁸⁹ W Bugaju znaleźli się: 1/ Tuwia Schwartz (ur. 1936, s. Rywki z d. Rozentreter); 2/ Rywka Schwartz (ur. 1915 w Dąbiu, zamężna, krawcowa).

⁹⁰ Hanka Kuczyńska (ur. 1911 w Dąbiu, c. Abrahama Chaima i Racheli Jenty z d. Bierzwińska, panna, przed wojną w Dąbiu, w czasie wojny w kieleckim getcie, w lipcu 1942 zginęła w Majdanku).

⁹¹ W Piotrkowie Trybunalskim znaleźli się: 1/ Mendel Alszuld (ur. 1903, s. Szlomy i Sary/Sury z d. Toruńczyk, przed wojną i w czasie wojny mieszkał w Dąbiu, zginął w 1943); 2/ Aron Wolf Alszuld (ur. 1900 w Dąbiu, s. Szlomy i Sary/ Sury, żona Ania, kupiec, przed wojną Dąbie, w czasie wojny Ozorków i Piotrków Trybunalski, zginął 1943); 3/ Mendel Altszuld (ur. 1903 w Dąbiu, s. Szlomy i Sary z d. Friede, kupiec, przed wojną Dąbie, wojna w Piotrkowie Trybunalskim).

⁹² W Sosnowcu znalazły się: Ajdel/ Edel Rzeszewska (ur. 1875 w Kłodawie z d. Lisak, zamężna, przed wojną w Dąbiu, zm. w 1941 w Pińczowie); Genia Rzeszewska (ur. 1907 w Kłodawie, c. Henocho/Heńka i Edel, przed wojną Dąbie), najprawdopodobniej zostały deportowane do Pińczowa.

⁹³ Luzer Albek (ur. 1865, rzeźnik, przed wojną mieszkał w Dąbiu i Zduńskiej Woli).

Diaspory Żydów z Dąbia mieszkali przed wojną w wielu miastach. Ich losy były rozmaite. Kilku przedwojennych mieszkańców Konina deportowano 10 marca 1941 z Konina (transportem 15/41) do dystryktu lubelskiego Generalnego Gubernatorstwa⁹⁴, podobnie jak mieszkającą w Bydgoszczy Gitlę Brener⁹⁵. Inni pozostali w czasie wojny w miejscach zamieszkania w Zduńskiej Woli⁹⁶, Golinie⁹⁷, Kaliszu⁹⁸, Kole⁹⁹, Włocławku¹⁰⁰, Tuszynie¹⁰¹, Poddębicach¹⁰², Turku¹⁰³, Grabowie¹⁰⁴, Ozorkowie¹⁰⁵,

⁹⁴ Deportowani z Konina: 1/ Majer Ancer (ur. 1881 w Dąbiu, żona Rywka z d. Monat); 2/ Jetta Cudek (ur. 1875 w Dąbiu, z d. Goldfeder, mąż Abram); 3/ Lojwe Engel (ur. 10 października 1892 w Dąbiu, żona Rauba z d. Zwolewnik); 4/ Chaja Fernbach (ur. 19 grudnia 1912 w Dąbiu z d. Jelenkiewicz, krawcowa); 5/ Abram Goldfeder (ur. 1880 w Dąbiu, żona Cyrel z d. Kuchcińska, robotnik); 6/ Itla Góralnik (ur. 1900 z d. Strykowska, mąż Ilia); 7/ Szlama Nomberg (ur. 1 listopada 1896 w Dąbiu, żona Hinda z d. Buchwald, piekarz); 8/ Jakub Wołkowicz (ur. 8 marca 1899 w Dąbiu, żona Fradel z d. Góralnik, szewc); Hela Lajbus (ur. 15 maja 1890 w Dąbiu, z d. Kaliska, mąż Michał, przed wojną Wały k/ Konina).

⁹⁵ Gitla Brener (ur. 1899 w Dąbiu, mąż Jankiel Nuchim).

⁹⁶ Rachela Weltfraid (ur. 1895 w Dąbiu, c. Eleazara i Chany, zamężna, zginęła w Chełmnie nad Nerem, syn Dawid Lewi ocalał).

⁹⁷ Nataniel Albek (ur. 1900 w Dąbiu, s. Eleazara i Chany, kupiec).

⁹⁸ 1/ Herman Dancyger (ur. 1880 w Dąbiu, żona Jeta z d. Bergman, zm. w Kaliszu 1940); 2/ Janka Freitag (ur. 1905 w Dąbiu, zamężna, w czasie zginęła w Warszawie 1944); 3/ Rachela Mordkielewicz (ur. 1909 w Dąbiu, c. Jakoowa i Ruchli, zamężna); 4/ Chana Mordkielewicz (ur. 1915 w Dąbiu); 5/ Ruchla Mordkielewicz (ur. 1888 w Dąbiu, c. Fałka i Ruchli, mąż Jakow); 6/ Abraham Tanenbaum (ur. 1910 w Dąbiu, s. Nachmana, żona Mindla z d. Mordechlewicz, księgowy); 7/ Mindla Tanenbaum (ur. 1910 w Dąbiu, c. Jakowa i Ruchli, mąż Abraham); 8/ Fajwel Skowroński (ur. 1898 w Dąbiu, s. Mosze i Edel, żona Bina z d. Bauman, kupiec, przed wojną Kalisz, w czasie wojny Kalisz i Sokołów Podlaski).

⁹⁹ 1/ Kaufman Dawidowicz (45 lat, ur. w Dąbiu, s. Jakuba i Chany, żonaty, kupiec, zginął w Chełmnie nad Nerem); 2/ Josef Stal (ur. w Dąbiu, żona Hinda Lea z d. Krzywanowska, piekarz, zginął w Chełmnie nad Nerem 1943); 3/ Szmuel Stal (ur. 1886 w Dąbiu, s. Josefa i Hindy, żona Mindla z d. Kurtz, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1943).

¹⁰⁰ 1/ Dawid Dawidowicz (50 lat, ur. w Dąbiu, s. Jakuba i Chany, żona Berta z d. Frenkel, kupiec); 2/ Idel Figelman (ur. 1892 w Dąbiu, żona Ita z d. Bania, krawiec, zginął w Chełmnie nad Nerem 1942). Zmarli/zginęli we Włocławku w czasie wojny: 1/ Salomon Rosenblum (ur. 1889 w Dąbiu, s. Abrahama i Chaji, żona Szajna z d. Elboim, kupiec zbożowy, przed wojną Dąbie); 2/ Salomon Rozenblum (ur. 1888 w Dąbiu, s. Abrahama i Chawy, żona Genia z d. Elbaum, kupiec, przed wojną Łódź, w czasie wojny w Dąbiu, zginął we Włocławku 1941/1942).

¹⁰¹ Fajga Frandla Dawidowicz (43 lata, ur. w Dąbiu, c. Jakuba i Chany, zamężna, zamężna, kupcowa, zginęła 1943).

¹⁰² Chaja Grinsztejn (ur. 1884 w Dąbiu, c. Hirsza i Jenty, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1943).

¹⁰³ 1/ Hides Fogel (ur. 1891 w Dąbiu, z d. Wiśniewska, mąż Szlama, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1943); 2/ Lea/Lola Jakubowicz (ur. 1916 w Dąbiu, c. Mosze i Szajny Mindli, mąż Beniamin); 3/ Estera Joachimowicz (ur. 1894 w Dąbiu, c. Abrahama i Szoszany, mąż Josef, zginęła w lipcu 1942).

¹⁰⁴ 1/ Liba Joachimiak (ur. 1895 w Dąbiu, z d. Szalmowicz, c. Dobrisza, mąż Jechiel, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1942); 4/ Mendel Szlamowicz (ur. 1876 w Dąbiu, żona Debora z d. Szmidt, agronom, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941); 5/ Debora Szlamowicz (ur. 1878 z d. Szmidt, mąż Mendel, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941).

¹⁰⁵ 1/ Miriam Lea Joskowicz (ur. 1897 w Dąbiu, z d. Bursztynowicz, c. Jehoszuy i Hadasy/Hudes, mąż Szmul, zginęła w Ozorkowie lub Chełmnie nad Nerem 1942/1943); 2/ Gołda Leder (ur. 1886 w Dąbiu, c. Hirsza i Gitel, mąż Szmul, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1942); 3/ Sara Rejchman (ur. 1894 w Dąbiu, z d. Ziger, c. Arona i Perli Pniny, mąż Izrael, tkaczka, zginęła w Chełmnie nad Nerem); 4/ Chaja Szwarz (ur. 1906 w Dąbiu, c. Jehoszuy i Hadasy, mąż Juda, zginęła w Chełmnie nad Nerem).

Kleczewie¹⁰⁶, Kłodawie¹⁰⁷, Zagórowie¹⁰⁸, Izbicy Kujawskiej¹⁰⁹, Radomiu¹¹⁰, Sosnowcu¹¹¹, Płocku¹¹².

Mieszkający we Francji, Belgii, Holandii, Niemczech byli deportowani na Wschód Europy, gdzie ginęli w obozach¹¹³. W kilku przypadkach losy były zawile. Abraham Adolf Orhana, mieszkający w Euskirchen koło Kolonii, trafił 28 października 1938 roku do Zbąszynia, w czasie wojny znalazł się w Łodzi, skąd deportowano go do Lublina, gdzie zginął/zmarł w 1941 roku¹¹⁴. Izidor Wuczyński wyjechał przed wojną z Dąbia do Schaaebeek koło Brukseli, gdzie jako bezpaństwowiec zarabiał na życie jako piekarz oraz zbieracz złomu. W czasie wojny znalazł się w Caserne Dossin, skąd został deportowany do Auschwitz¹¹⁵. Podobne były losy Grojnema Szmulewicz¹¹⁶.

Znaczna grupa dąbskich Żydów mieszkała przed wojną w Łodzi¹¹⁷, w czasie wojny stali się mieszkańcami getta¹¹⁸. Wielu z nich zmarło w łódzkim getcie. Na ogół

¹⁰⁶ 1/ Mosze Krzywanowski (ur. 1879 w Dąbju, żona Chana z d. Hirszlik, piekarz, zginął w Kleczewie; 2/ Jakub Watman (ur. w Dąbju, s. szlamy i Estery, żona Chana/ Hanna, zginął 12 września 1942 w Kleczewie, syn Natan ocalał).

¹⁰⁷ Liba Nicińska (ur. 1895 w Dąbju, z d. Gostyńska, mąż Zyskind.

¹⁰⁸ Jakub Mosze Rosenthal (ur. 1880 w Dąbju, s. Dawida i Bajli, żona Flora z d. Pącz, krawiec, zginął w Zagórowie)

¹⁰⁹ Mosze Rozenblum (ur. 1894 w Dąbju, s. Arie i Chawy, żona Chaja z d. Bilewska, kupiec).

¹¹⁰ Michał Fajwisz (Fałek) Król (ur. 1870 w Dąbju, s. Mordechaja Lejba i Bajli, żonaty, przed wojną w Radomiu, zginął w Radomiu w 1942).

¹¹¹ Perla Rzeszewska (ur. 1905 w Kłodawie, c. Henicha i Edel, przed wojną Dąbie, w czasie wojny w Sosnowcu, gdzie zmarła).

¹¹² Kuczynski Szlomo (ur. 1900 w Dąbju, s. Szabtaja i Racheli, żona Dwojra z d. Nutkiewicz, kupiec, przed wojną w Płocku, w czasie wojny w Skarżysku-Kamiennej, zginął w 1942).

¹¹³ W Auschwitz zginął Walter Dachauer (ur. w Dąbju, syn Sabiny, żona Frieda z d. Hoenlein, mieszkał w Norymberdze, deportowany). W Częstochowie w 1943 roku zginęła Brana Fogel (ur. 1894 w Dąbju, c. Izraela i Chawy, mieszkała w Wolnym Mieście Gdańsku, deportowana, mąż Cwi Hermann ocalał). W Sobiborze zginęła 25 marca 1943 roku Tauba Hyman/Heimann (ur. 10 kwietnia 1898 w Dąbju, c. Szlomo i Fejgi, samotna, przed wojną w Marsylii, deportowana). W nieokreślonym miejscu w 1944 roku Chaja Ruchla Kaplan (ur. 18 listopada 1907 w Dąbju, z d. Rozenblum, mąż Moise/Mosze, mieszkała w Beaune w departamencie Côte-d'Or w regionie Burgundia-Franche-Comté).

¹¹⁴ Abraham Adolf Orchan (ur. 15 maja 1890 w Dąbju, s. Jakuba i Racheli, żonaty).

¹¹⁵ Izidor Wuczyński (ur. 13 grudnia 1900 w Dąbju, s. Abrahama i Ruchel, żona Rywka Rebeka z d. Londner, deportowany z obozu w Caserne Dossin XXIV transportem do Auschwitz 4 kwietnia 1944, a następnie 22 stycznia 1945 do Buchenwaldu, gdzie zginął, córka Sonja ocalała).

¹¹⁶ Grojnem Szmulewicz (ur. 18 marca 1890, deportowany z Caserne Dossin do Europy Wschodniej).

¹¹⁷ Poza wymienionymi w przyp. 71 i 74 przed wojną w Łodzi mieszkali – 1/ Estera Krzywanowska (ur. 1906 w Dąbju, c. Dawida i Bajli, zamężna); 2/ Miriam Kriger (ur. 1882 w Dąbju, z d. Krzywanowska, c. Chaima i Mety, mąż Eliahu, w czasie wojny w Warszawie); 3/ Ela/Elja Rosental (ur. 1918 w Dąbju); 4/ Majer Rosental (ur. 1904 w Dąbju); Icek Rosental (ur. 1905 w Dąbju); 5/ Jakub Sieger (ur. 1902 w Dąbju, s. Arona Icka i Perele, żona Gołda, piekarz); 6/ Janka Szaladowska (ur. 1903 w Dąbju, z d. Krzywanowska, zamężna).

¹¹⁸ Poza wymieniony w przypisie 115 w łódzkim getcie przebywali: 1/ Jakub Glicensztajn (ur. 22 kwietnia 1903 w Dąbju, s. Moszka i Diny, krawiec); 2/ Chawa Ajdel Najman (ur. 30 maja 1920 w okolicach Dąbia, c. Jakuba i Machli z Auerbachów); 3/ Masia Traube (ur. 1878, c. Nuty i Małki Ruchli z d. Friede); 4/ Chana Markiewicz (ur. 12 lutego 1913 w Dąbju, z d. Kirsztejn, c. Szmula i Sury z d. Rosental); 5/ Matel Kirsztejn (ur. 12 lutego 1914 w Dąbju, s. Szmula i Sury z d. Rosental); 6/ Hersz Wolsztejn (ur. 19 sierpnia 1915 w Dąbju, s. Icka i Szajny z d. Prochownik, czapnik); 7/ Mordka Rozenblum (ur. 22 sierpnia 1917 w Dąbju, s. Jakuba Lajzera i Małki z d. Citrin); 8/ Chaskiel Albek (ur. 1899 w Dąbju, s. Eliezera i Chany z d. Baumatz, urzędnik); 9/ Mordechaj Albek (ur. 1897 w Dąbju, s.

byli to ludzie starsi, chorujący na gruźlicę oraz z głodu i niedożywienia¹¹⁹, innych deportowano do rozmaitych obozów, głównie Auschwitz¹²⁰ oraz Chełmna nad Nerem¹²¹, inni uciekli z Łodzi bądź zostali z niej wysiedleni w czasie wojny np. do Strzyżowa¹²². Wielu Żydów znalazło się w łódzkim getcie po przesiedleniu z okolicznych miejscowości w których mieszkali przed wojną np. Stawiszyna¹²³,

Eliezera i Chany, rzeźnik rytualny); 10/ Herczko Antygus (ur. 1873, s. Jaakowa i Feigi, żona Rachela, właściciel sklepu mięsnego); 11/ Mania Boehm (ur. 1894 w Dąbiu, z d. Albek, c. Eliezera i Chany, mąż Lejzor); 12/ Hanka Fürst/Furst (ur. 1913 w Dąbiu, panna); 13/ Henryk Szczeciński (60 lat, ur. w Dąbiu, s. Wofla i Racheli, żona Helena, kierownik banku).

¹¹⁹ Zmarli w Łodzi – 1/ Abram Goldfeder (ur. 14 sierpnia 1850 w Dąbiu, s. Icka i Rywki, krawiec, zm. 31 lipca 1940); 2/ Chench Zeligman (ur. 1873 w Dąbiu, s. Jojne i Racheli, zm. 27 maja 1941); 3/ Jakub Kleiman (ur. 10 października 1907 w Dąbiu, s. Mordki i Echejwet, szewc, zm. 9 czerwca 1941); 4/ Tauba Bornsztajn (ur. 28 czerwca 1858 w Dąbiu, c. Lajzera i Hindy, zm. 4 maja 1940); 5/ Chaskiel Pront (ur. 3 maja 1869 w Dąbiu, s. Hersza i Łaji, krawiec, zm. 16 marca 1941); 6/ Hinda Rubinsztajn (ur. 1883 w Dąbiu, z d. Marczak, c. Joska Jojne i Małki z d. Zeligman, zm. 19 maja 1940); 7/ Lajbuś Sztachelberg (ur. 4 października 1889 w Dąbiu, s. Icchaka i Estery Mindli z d. Berkowicz, zm. 27 marca 1941); 8/ Rywka Brystowska (ur. 1896 w Dąbiu, c. Abrahama Aszera i Szprency, zm. 29 czerwca 1941); 9/ Ewjel Szpigel (ur. 1875 w Dąbiu, s. Joska i Chany z d. Vermittler, zm. 3 lutego 1941); 10/ Abram Majer Wiśniewski (ur. 6 października 1894 w Dąbiu, s. Jojzera i Chany, krawiec, zm. 26 maja 1944); 11/ Estera Żelechowska (ur. 1881 w Dąbiu, c. Josefa i Chany, robotnica, zm. 9 sierpnia 1944); 12/ Adler Kaplan/Kaplan (ur. 15 maja 1907 w Dąbiu, c. Sendera i Sury, zm. 25 czerwca 1944); 13/ Michael Izrael Golde (ur. 5 września 1910 w Dąbiu, s. Borucha i Dwojry z d. Szczecińska, robotnik, zm. 3 stycznia 1941); 14/ Lewek Szczeciński (ur. 1 lipca 1888 w Dąbiu, s. Michała i Fajgi, urzędnik handlowy, zm. 26 stycznia 1941); 15/ Izrael Szyja Klingbajl (ur. 20 grudnia 1893 w Dąbiu, s. Alie Herszona i Mirli, kupiec, zm. 11 kwietnia 1941); 16/ Szmaja Goldfeder (ur. 1882 w Dąbiu, krawiec, zm. na gruźlicę 7 lipca 1942); 17/ Estera Rubinsztejn (ur. 1925 w Dąbiu, robotnica, zm. na gruźlicę 31 sierpnia 1942); 18/ Chenich Zeligman (ur. 1873 w Dąbiu, zm. 27 maja 1941); 19/ Motek Kuczyński (ur. 1921 w Dąbiu, ślusarz, zm. na gruźlicę 17 września 1943); 20/ Hudes Rozentel (ur. 1878 w Dąbiu, zm. z głodu 6 sierpnia 1942); 21/ Mojżesz Rozentel (ur. 1918 w Dąbiu, krawiec, zm. na katar jelitowy 28 lipca 1942); 22/ Hersz Wolsztajn (ur. 1914 w Dąbiu, kapelusznik, zm. na gruźlicę 29 lipca 1942); 23/ Lajb Szlamowicz (ur. 1924 w Dąbiu, szewc, zm. na gruźlicę 31 maja 1943); 24/ Gad Patałowski (ur. 1869 w Dąbiu, kupiec, zm. na niedokrwienie serca 10 stycznia 1942); 25/ Sara Rubinsztajn (ur. 1903 w Dąbiu, zm. z głodu 1 lipca 1942); 26/ Jakub Król (ur. 1868 w Dąbiu, zm. na katar jelitowy 11 sierpnia 1942); 27/ Mordechaj Rywen Elbaum (ur. 1917 w Dąbiu, s. Mosze i Małki, kawaler, piekarz, zm. 1942); 28/ Chaja Elbaum (ur. 1922 w Dąbiu, c. Mosze i Małki, zm. 1942); 29/ Dawid Jakubowicz (ur. 1910 w Dąbiu, s. Mosze i Diny, żonaty, tkacz); 30/ Daniel Jakubowicz (ur. 1889 w Dąbiu, s. Mosze i Mindli Szajny, żona Zosia z d. Rozenberg, lekarz); 31/ Chaim Jakubowicz (ur. 1913 w Dąbiu, s. Mosze i Mindli Szajny, kawaler, tkacz); 32/ Cela Jakubowicz (ur. 1892 w Dąbiu, c. Mosze i Mindli Szajny, zamężna); 33/ Lea Klein (ur. 1906 w Dąbiu, z d. Elbaum, c. Mosze i Małki, mąż Jechiel, zm. 1942); 34/ Hinda Klein (ur. 1910 w Dąbiu z d. Elbaum, c. Mosze i Małki, mąż Menachem, zm. 1942); 35/ Wolf Zeew Rosental (ur. w Dąbiu, s. Szaula i Chaji, żona: Hadasa z d. Auerhahn, kupiec); 36/ Abraham Aron Płocki (ur. 1880 w Dąbiu, s. Icchaka i Nechy, żona Chana Miriam z d. Cegła, kupiec); 37/ Maria/ Miriam Szwarz (ur. 1875, z d. Szydłowska, c. Arona i Rachel, zamężna); 38/ Jakub Szydłowski (ur. 1890 w Dąbiu, s. Arona i Rachel, żona Liba, krawiec, zm. 1942); 39/ Fiszel Aron Tondowski (ur. 1924 w Uniejowie, s. Rafaela i Chany).

¹²⁰ 1/ Jakub Koroczyński (ur. 29 sierpnia 1922 w Dąbiu, deportowany z łódzkiego getta do Auschwitz, następnie 1 września 1944 do Dachau); 2/ Mordka Altschuld (ur. 22 marca 1897 w Dąbiu, deportowany z Łodzi do Auschwitz, następnie 1 września 1944 do Dachau).

¹²¹ Mindla Szmajser (ur. 1905 w Dąbiu, z d. Untreger, c. Rafaela, mąż Mosze, zginęła 1943).

¹²² Aba Antygus (ur. 1871 w Dąbiu, s. Jaakowa i Fajgi, żona Liba z d. Czarna, szewc).

¹²³ Stawiszyn – 1/ Engel/Angel Bronia (ur. w 1894 w Dąbiu, z d. Rozenblum, c. Abrahama i Chawy, wdowa, właścicielka tartaku, zmarła w Łodzi); 2/ Bronia Engel (ur. 1889 w Dąbiu, z d. Rozenblum, c. Abrahama i Hendli, mąż Feliks, zmarła w Łodzi 1942); 3/

Piątku¹²⁴, Ozorkowa¹²⁵, Zduńskiej Woli¹²⁶, Dąbia nad Nerem¹²⁷.

Inni wracali w rodzinne strony np. z Łodzi do Dąbia przeniósł się Mosze Grinfeld z trzyletnią córką Etel¹²⁸ oraz kilka innych osób, które zginęły w Chełmnie nad Nerem¹²⁹. W Dąbiu w czasie wojny znaleźli się także mieszkańcy Kłodawy¹³⁰, Warszawy¹³¹ oraz pojedyncze osoby przesiedlone z Niemiec w 1938 roku do Polski. Jedną z nich była Hermine Loew z Bonn, która znalazła się w Dąbiu nad Nerem najprawdopodobniej, w latach wojny deportowana na wschód zginęła w Mińsku na Białorusi¹³².

¹²⁴ Chana Szydłowska (ur. 1890 w Dąbiu, c. Arona i Rachel, żonata, po przesiedleniu do Łodzi trafiła następnie do obozu).

¹²⁵ 1/ Kajla Szlamowicz (ur. 19 lutego 1916 w Dąbiu, wysiedlona do Łodzi 21 sierpnia 1942); 2/ Lajb Szlamowicz (ur. 6 czerwca 1924 w Dąbiu, wysiedlony 21 sierpnia 1942); 3/ Frajda Sura Parzęczewska (ur. 4 listopada 1900 w Dąbiu, wysiedlona 21 sierpnia 1942).

¹²⁶ 1/ Gołda Arensztajn (ur. 3 stycznia 1921 w Dąbiu, wysiedlona 27 sierpnia 1942).

¹²⁷ 1/ Aron Goldfeder (ur. 1885, żona Rela z d. Fischman, krawiec); 2/ ? Płocki (11 lat, s/c Chany z d. Unikowicz); 3/ Szmuela Patałowski (ur. 1922 w Dąbiu, kawaler, deportowany do Łodzi, zginął w 1942 w obozie zagłady); 4/ Gecel/Gedalie Patałowski (ur. 1919 w Dąbiu, kawaler, deportowany do Łodzi, zm. w Łodzi 1942); 5/ Wolf Zozental (ur. 1878, s. Fajwisza i Chaji, żona Hadasa, kupiec, zm. w Łodzi); 6/ Hadasa Rozental (ur. 1882, c. Szaula i Regi, mąż Wolf, zm. w Łodzi); 7/ Meta Gołda Rubinsztejn (10 lat, c. Jankiela i Sary Rywki); 8/ Cwi Hersz Rubin (6 lat, s. Jakiela i Sary Rywki); 9/ Sara Rywka Rubinsztejn (ur. 1904 w Dąbiu, c. Dawida i Bajli, mąż Jechiel); 10/ Jechiel Rubinsztejn (ur. 1900 w Łodzi, s. Hersza, żona Sara Rywka z d. Krzyżanowska, kupiec).

¹²⁸ 1/ Mojżesz Grinfeld (ur. 1916 w Dąbiu, s. Icchaka i Freidel, żona Cesia z d. Taub, tkacz); 2/ Etel Grinfeld (c. Mosze i Cesi z d. Taub).

¹²⁹ 1/ Genia Szajna Rozenblum (ur. 1889 w Kutnie, z d. Elbaum, c. Abrama i Freidel, mąż Szlojme, zginęła w Chełmnie nad Nerem, 1941/1942); 2/ Adaś/Adam Abraham Rozenblum (ur. 1930 w Dąbiu, s. Szlojme i Geni, uczył się Łodzi, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941); 3/ Szlomo/Szlojme Rozenblum (ur. 1888 w Dąbiu, s. Abrahama i Hendel, żona Genia z d. Elboim, młynarz, zginął w Chełmnie nad Nerem 1942); 4/ Hadasa Rozenblum (11 lat, c. Szlomo/Szlojme i Geni z d. Elboim); 5/ Bina Tondowska (ur. 1926 w Uniejowie, c. Rafaela i Chany, zginęła 1941); 6/ Chana Tondowska (ur. 1896, c. Josefa i Raichy, mąż Rafael, zginęła 1941); 7/ Izka Tondowska (ur. 1930 w Łodzi, c. Rafaela i Chany, zginęła 1941); 8/ Rafael Tondowski (żona Chana, kupiec, zginął 1941).

¹³⁰ 1/ Frania Kleinman (dziecko, c. Estery Rywki z d. Chwalibóg, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1 stycznia 1942); 2/ Estera Rywka Kleinman (ur. 1904 w Kłodawie z d. Chwalibóg, c. Mosze i Trejny, zamężna, krawcowa, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1942); 3/ ? Kleinman (mężczyzna, żona Estera Rywka z d. Chwalibóg, zginął w Chełmnie nad Nerem w styczniu 1942); 4/ Mosze Rojewski (ur. w Wiśniczu, s. Anszela i Hendel, żona Salka, właściciel sklepu spożywczego w Kłodawie, zginął w Dąbiu? 1942); 5/ Salka Rojewska (mąż Mosze, zginęła w Dąbiu? 1942); 6/ Szlomo Rojewski (ur. w Kłodawie, s. Mosze i Salki, żonaty, cholewkarz, zginął w Dąbiu? 1942); 7/ Estera Rojewska (ur. w Kłodawie, c. Mosze i Salki, panna, zginęła w Dąbiu? 1942).

¹³¹ 1/ Aron Fogelsztajn (ur. w Dąbiu w 1900, s. Abrahama i Miriam, żona Pnina z d. Kertzman, zginął w Dąbiu 1942); 2/ Zysel Fogelsztajn (5 lat, s. Arona i Pniny z d. Kertzman, zginął w Dąbiu).

¹³² Hermine Loew (ur. 1893 w Schweinfurcie, c. Ignatza i Fanni, mąż Bernhard).

Ocalali z Zagłady nieliczni: Aron Josef Arnold Ajko (Ajke)¹³³, Miriam (Murka) Finkelsztejn (Finkelsztajn)¹³⁴, Rachmil Finkelsztajn¹³⁵, Majer Dawid Zylberberg¹³⁶, Chaim Kozak¹³⁷, Izrael Kowalski¹³⁸, Majer Dawid Zylberberg¹³⁹, Zylberberg (Alsruhl) Szewa¹⁴⁰, Leon Dawidowicz¹⁴¹, Manisz/Manusz Bachurski¹⁴², Jakub Bachurski¹⁴³, Icek Szmulewicz¹⁴⁴, Szlama/Zalman Jakobowicz¹⁴⁵, Chemia Kirsztejn¹⁴⁶, Salem Jakobowicz¹⁴⁷, Josek/Józef Jakobowicz po getcie w Dąbiu przeszedł przez sieć obozów został wyzwolony w Dachau 29 kwietnia 1945 roku¹⁴⁸ podobnie jak Hinda Jakobowicz, którą

¹³³ Aron Josef Arnold Ajke (Ajko, Ajker) (ur. 1899 w Dąbiu, s. Szlami i Małki, żona Gołda z d. Langnas, przed wojną mieszkał w Warszawie (ul. Grzybowska), w czasie wojny w obozie w Dachau i Flossenbürg), po wojnie w Bawarii w obozie dla DP w Schleissheim – zarejestrowany 7 września 1945.

¹³⁴ Murka (Miriam) Finkelsztejn (Finkelsztajn/ Hason) (ur. 8 listopada 1932, c. Barucha (Gustawa) i Rozy, przed wojną rodzice prowadzili sklep galanteryjny w Dąbiu), po ostrzeżeniu przez miejscowego volksdeutscha o deportacji uciekli do rodziny mieszkającej w Łowiczu, skąd jesienią 1941 roku wraz z innymi żydowskimi mieszkańcami zostali wysiedleni do Warszawy. Ojciec w 1942 roku trafił na Umschlagplatz, skąd trafił do Treblinki, gdzie zginął. Matka Murki (Miriam) zdobyła dla córki w klasztorze karmelitanek przy ul. Bonifraterskiej w Warszawie fałszywą metrykę chrztu jako Irena Lewandowska. W trakcie powstania w getcie warszawskim ukrywała się z matką w jednym z bunkrów, po zdemaskowaniu 4 maja 1943 roku zostały zatrzymane. Okazała metrykę chrztu i stwierdziła, że jest chrześcijanką, zatrzymano ją na posterunku, innych z 30 osobowej grupy z bunkra, w tym matkę, skierowano na Umschlagplatz. W trakcie zamieszania uciekła. Po aryjskiej stronie ukrywała się jej ciotka z córką (uciekły w trakcie powstania w getcie), otrzymała od niej pieniądze i adres pana Bobotka w Nieborowie, gdzie początkowo się schroniła, następnie u nieznanymi osób w Łowiczu, dalej u małżeństwa Józefa i Marianny Lasków w Bełchatowie. Podawała, że jest sierotą z Lubelszczyzny. Po wojnie w Łowiczu spotkała siostrę matki Minę, wyjechały do Łodzi, a następnie przez Szwajcarię do Izraela. Rodzinę Lasków uhonorowano tytułem Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata <https://sprawiedliwi.org/pl/historie-pomocy/wiecej-o-rodzinie-laskow> [dostęp: 12.01.2022].

¹³⁵ Rachmil Finkelsztajn (ur. 1903 w Dąbiu), wyzwolony w obozie Buchenwald.

¹³⁶ Majer Dawid Zylberberg (ur. 13 stycznia 1917 w Dąbiu, s. Josefa), w czasie wojny ocalał w Łokaczach na Wołyniu.

¹³⁷ Chaim Kozak (ur. 2 lutego 1906 w Dąbiu), obozy: Leonberg, Natzweiler-Struthof od 16 marca 1945, Sachsenhausen, 2 czerwca 1945 zarejestrowany przez 3 Armię USA we Flossenbürg, od 2 czerwca 1945 w Natzweiler-Struthof

¹³⁸ Izrael Kowalski (ur. 13 sierpnia 1906 w Dąbiu), po wojnie przesiedlony z Berlina przez tamtejszą gminę żydowską.

¹³⁹ Majer Dawid Zylberberg (ur. 13 stycznia 1917 w Dąbiu, s. Josefa), w czasie wojny w Łokaczach, ocalał.

¹⁴⁰ Szewa Zylberberg (Alsruhl) (ur. 1 lipca 1925 w Dąbiu, c. Icka Moszka i Estery z d. Łaska, przed wojną w Dąbiu), po wojnie w Warszawie (ul. Grójecka).

¹⁴¹ Leon Dawidowicz (ur. 1908 w Dąbiu), po wojnie w obozie dla DP Schleissheim w Bawarii.

¹⁴² Manisz/Manusz Bachurski (ur. 1 sierpnia 1915), po wojnie pojawił się w Dąbiu, w obozie DP w Traumstein zarejestrowany 14 kwietnia 1947.

¹⁴³ Jakub Bachurski (ur. 7 listopada 1908), po wojnie pojawił się w Dąbiu, w obozie DP w Traumstein zarejestrowany 14 kwietnia 1947.

¹⁴⁴ Icek Szmulewicz (ur. 1918 w Dąbiu, obóz w Feldafing), po wojnie w Monachium.

¹⁴⁵ Szlama/ Zalman Jakobowicz (ur. w 1922 w Dąbiu, obóz w Dachau), po wojnie w Monachium.

¹⁴⁶ Chemia Kirsztejn (ur. 1918 w Dąbiu), wyzwolony w obozie Dachau.

¹⁴⁷ Salem Jakobowicz (ur. 1902 w Dąbiu), wyzwolony w obozie Dachau.

¹⁴⁸ Josef/Józef Jakobowicz (ur. 22 lipca 1922/1923 w Dąbiu, s. Jechela i Rozy, rzeźnik, przed wojną w Dąbiu, obozy: Gronau, Lauterbach (Hesja), Krosinek-Oborniki, Birkenau, Buna, Gleiwitz, Oranienburg, Flossenbürg, Dachau), po wojnie w Monachium oraz m.in. Dąbiu, a od 14 kwietnia 1947 w DP Traumstein.

wyzwolono w Auschwitz w styczniu 1945 roku¹⁴⁹, Szewa Zylberberg (Alsuld), Józef Jarmuś, Majer Dawid Zylberberg, Róża Krajcman, Szlama Kaliski, Jakub Klejnberg, Aron Izrael (Zygmunt) Landau¹⁵⁰. Jeszcze inni po ucieczce na Wschód w 1939 roku przetrwali w ZSRR, a po jej zakończeniu znaleźli się na Zachodzie w obozach dla dipisów (Displaced Persons). Przykładem służą losy Lolka Ludwika Rozenbluma¹⁵¹.

Po wojnie powróciło do miasta 29 Żydów. Do końca 1947 roku niemal wszyscy wyjechali np. Bajla Alsuld odzyskała część pozostawionego mienia, po jego sprzedaży wyjechała. Szymon Srebrnik znalazł się w wojskowym lazarecie Armii Czerwonej przy ul. Kościuszki 18 oraz Aron (Zygmunt) Landau. Ten ostatni pozostał w mieście, dokonał konwersji i ożenił się z Reginą Grzelak¹⁵². Przez krótki czas w Dąbiu byli Josek/Józef Jakubowicz, Manusz Bachurski, Jakub Bachurski, Abraham Jakubowicz¹⁵³. Problemów przysparzała kwestia zagospodarowania pożydowskiego mienia. W kwietniu 1945 roku przeprowadzono spis z tzw. natury.

Na mienie pożydowskie w Dąbiu po wojnie składało się 28 posesji mieszkalnych ze sklepami, warsztatami rzemieślniczymi, przedsiębiorstwami przemysłowymi i handlowymi, 286 izbami mieszkalnymi, dodatkowo grunty rolne (5,60 ha po Szlamie Alsuldzie). Część z zabudowań, z uwagi na zły stan techniczny, zburzono, pozyskany materiał (drewno, cegły) sprzedawano na licytacjach. Pozostała także synagoga (ul. Konopniczej) z zabudowaniami mieszkalnymi, gospodarczymi i 0,25 ha działki budowlanej. 24 lutego 1953 Sekretarz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Dąbiu Klemens Modrzejewski wnioskował o kupno budynku na potrzeby domu kultury. Uzgodniono warunki ze Związkiem Religijnym Wyznania Mojżeszowego z Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Kole. Przejęto nieruchomości 4 listopada 1954 roku. Ostatecznie zmieniono przeznaczenie budynku. W 1960 roku przeprowadzono remont synagogi pod kątem adaptacji na mieszkania. Od 20 czerwca 1961 roku synagoga stała się budynkiem mieszkalnym z zachowaniem fragmentów architektonicznych i polichromii, które znajdowały się nad aron ha-kodesz. W 1974 roku budynek został wpisany do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków pod nr 1555¹⁵⁴.

Po cmentarzu żydowskim w Dąbiu nad Nerem przy ul. Leśnej 18 nie pozostał ślad. Ocalały dwie macewy, które znajdują się w Muzeum Okręgowym w Koninie. Niszczenie nekropolii postępowało etapowo. Początkowo, w październiku i listopadzie 1939 roku dewastacja miała charakter doraźny, prowadzili ją miejscowi gospodarze niemieccy (m.in.: Cado, Schmidt) ze wsi Sobótka i Tarnówka. Rozebrali ogrodzenie i częściowo dom przedpogrzebowy. Materiał budowlany wykorzystywali przy remontowaniu zabudowań własnych gospodarstw. Z niektórych macew robiono koła szlifierskie do ostrzenia, kos i noży. W 1940 roku inicjatywę przejęły władze miejskie (Falenberg, Grom, Meisner), które systematycznie organizowały rozbiórkę cmentarza. Część macew

¹⁴⁹ Hinda Jakubowicz (ur. 15 maja 1924 w Dąbiu, c. Rafaela i Szajny Gitel, przed wojną w Dąbiu, w czasie wojny obozy: Malchow-Waren (Schwerin), Malchow, Ravensbrück, Auschwitz), po wojnie przez pewien czas mieszkała w Będzinie, skąd wyjechała przez Cypr do Palestyny/Izraela.

¹⁵⁰ *Alfabetyczny...*, passim.

¹⁵¹ Lolek Ludwik Rozenblum (ur. 12 marca 1919 w Dąbiu, s. Salomona i Geni, kawaler, przed wojną w Łodzi, w czasie wojny w ZSRR), po wojnie w DP w Salzburgu, zm. w 1997 w Tel Awiwie.

¹⁵² Z. Lorek, A. Grzegorzczak, *Przypadek...*, s. 67.

¹⁵³ Abraham Jakubowicz (ur. 10 stycznia 1920, rzeźnik, w dniu 14 kwietnia 1947 zarejestrowany w DP w Traunstein).

¹⁵⁴ J. S. Mujta, *Miasta...*, s. 186-187; Z. Lorek, A. Grzegorzczak, *Przypadek...*, s. ..., s. 56, przyp. 4.

wykorzystano jako chodniki w prywatnych posesjach zamieszkałych przez Niemców, którzy pełnili funkcje publiczne (np. akuszerki, nauczyciela języka niemieckiego). Inne rozbijano i jako gruz wykorzystywano przy budowie nowej dzielnicy Dąbia – Nowego Miasta (przy drodze do Tarnówki), w której mieli zamieszkać niemieccy osadnicy z nad Morza Czarnego i Wołynia. Potłuczone macewy posłużyły jako wsad fundamentów 36 budynków. Pracami kierował Niemiec inż. Ulman (mieszkał na plebani parafii rzymskokatolickiej zagrabionej przez hitlerowców), nadzorował brygadzysta Johann Majewski (Jan Maciejewski), administrował volksdeutsch Stefan Ropelski, magazynierem był Adolf Gligler. Po wyzwoleniu budynki jako bezużyteczne zostały rozebrane. W latach 1955-1982 teren cmentarza dzierżawił jeden z mieszkańców Dąbia, a następnie w 1982 r. odkupił go od Skarbu Państwa z klauzulą, że przez 10 lat nie będzie w miejscu tym uprawiać ziemi. W 1945 roku ostatecznie zburzono dom przedpogrzebowy¹⁵⁵. O obecności Żydów w mieście i ich losach informuje tablica na lapidarium „ku czci rabina Jakuba Auerbacha, syna Abrahama oraz ok. 1 tys. żydowskich mieszkańców Dąbia zamordowanych przez Niemców”¹⁵⁶.

Kończąc. Niezależnie od istniejących opracowań, dzieje społeczności żydowskiej w Dąbiu nad Nerem zasługują na odrębne opracowanie monograficzne. Przyszli badacze powinni skupić się na pogłębionej analizie rozmaitych lokalnych uwarunkowań społecznych, kulturowych i religijnych (np. związanych z chasydyzmem, percepcją postępującej sekularyzacji), zwłaszcza w ujęciu komparatystycznym, w okresie zaborów. W przypadku epoki międzywojennej należałoby gruntownie przeanalizować dokumentację dotyczącą USC, a w przypadku doby Zagłady kontynuować prace nad analizami, które zostały zaprezentowane w tekście.

---

¹⁵⁵ Z. Lorek, A. Grzegorzczak, *Przypadek...*, s. 54-57; B. Kielbasa, *Lapidaria w Dąbiu nad Nerem*, „Kronika Wielkopolski” 2020, nr 1/2, s. 159-162; https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/474-dabie/114-cmentarze/10976-cmentarz-zydowski-w-dabiu-ul-lesna-18#footnote1_cs7t5ik [dostęp: 29.01.2022].

¹⁵⁶ B. Kielbasa, *Lapidaria...*, s. 161-162.

Aneks

Żydzi z Dąbia nad Nerem, którzy zginęli w Dąbiu i Chełmnie nad Nerem w latach II wojny światowej¹⁵⁷.

- 1/ Izrael Albek (ur. 1893 w Dąbiu, s. Eleazara i Chany, żona Mindla zd. Gofen, przed wojną Dąbie, wojna Dąbie);
- 2/ Sara Alszuld (ur. 1867 w Koźminku, z d. Jagodzińska, c. Abrama i Szewy, przed wojną Dąbie, wojna Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem w 1941);
- 3/ Jehoszua Cwi Auerbach (ur. w Dąbiu, s. Abrahama i Chany, rabin, żona Lea, przed wojną Dąbie, zginął 18.12.1942 w Chełmnie nad Nerem);
- 4/ Lea Auerbach (ur. w Warcie, c. Joela i Jochwed, mąż Jehoszua Cwi, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 18.12.1942);
- 5/ Blima Ita Auerbach (16 lat, c. Jehoszui i Lei, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 18.12.1941);
- 6/ Cwi Hirsz Beatus (55 lat, żona Szajna, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 7/ Dina Beatus (25 lat, c. Cwi Hirsza i Szajny, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 8/ Szmuel Beatus (22 lata, s. Cwi Hirsza i Szajny, kawaler, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 9/ Chana Beatus (25 lat, c. Cwi Hirsza i Szajny, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 10/ Hinda Beatus (25 lat, c. Cwi Hirsza i Szajny, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 11/ Szajna Beatus (50 lat, mąż Cwi Hirsz, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 12/ Elimelech Berkowicz (ur. 18.12.1894 w Turku, s. Menachema i Estery z d. Bykowska, żonaty, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem w 1941);
- 13/ Zelig Boim/Bojm (ur. 1920 w Dąbiu, s. Arie i Chuny, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 14/ Boim/Bojm Luba (panna, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 15/ Boim/Bejm Nechama (mąż Lejb, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 16/ Cipora Boim/Bejm (c. Lejba i Nechamy, panna, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 17/ Boim/Bejm Zelig (ur. 1926, s. Lejba i Nechamy, kawaler, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 18/ Boim/Bejm Małka (przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 19/ Boim/Bejm Jeszaja (ur. 1924, s. Lejba i Nechamy, kawaler, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 20/ Estera Frida Czerniak (ur. 1883 w Dobrej, z d. Graudance, c. Dawida i Marii, mąż Michael, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941/1942);
- 21/ Michael Czerniak (ur. 1876 w Dąbiu, s. Izaaka i Racheli z d. Fersz, żona Estera z d. Graudance, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941/1942);
- 22/ Zysła Dembińska (ur. 1907 w Dąbiu, z d. Ziger, c. Arona i Perel, mężatka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);

¹⁵⁷ Źródło: por. przyp. 49 i 50. Wykaz nie jest kompletny. Pominięto osoby, które pojawiły się już w tekście.

- 23/ Mordechaj Dembiński (ur. 1904 w Ozorkowie, s. Dawida, żona: Zysel z d. Ziger, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 24/ Genedel Jeta Dawidowicz (ur. 1910 w Dąbiu, c. Jakuba i Racheli, panna, kupcowa, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 25/ Mosze Dembiński (5 lat, s. Mordechaja i Zysli, z d. Ziger, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 26/ Heniek Dembiński (6 lat, s. Mordechaja i Zysli z d. Ziger, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 27/ Frania Diamand (ur. 1807 w Dąbiu, z d. Kaliska, c. Jakuba i Bajli, mężatka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 28/ Gutman Diamand (15 lat, s. Frani z d. Kaliska, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 29/ Dawid Diamand (13 lat, s. Frani z d. Kaliska, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 30/ Małka/Mala Elbaum (ur. 1891/1892 w Dąbiu, z d. Rozenblum, c. Abrahama i Chawy/Hendel, mąż Fulek/Fałek, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem w 1941/1942);
- 31/ Fulek/Fałek Pinchas Elbaum (ur. 1892 w Kutnie/ ur. 1899 w Dąbiu, s. Abrahama i Freidel, żona Małka z d. Rozenblum, kupiec tekstylny, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941/1942);
- 32/ Adaś Elbaum (s. Fulka/Fałka Pinchasa i Małki z d. Rozenblum, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941-1942);
- 33/ Dawid Finkelsztein (5 lat, s. Rachmiela i Fajgi, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 34/ Fajga Finkelsztein (ur. 1912 w Dąbiu, z d. Grinfeld, c. Icchaka i Frajdel, mąż Rachmil, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 35/ Jecheskiel Finkesztejn (7 lat, s. Rachmila i Fajgi z d. Grinfeld, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 36/ Rywka Gdańska (ur. 1902, z d. Kaliska, c. Abrahama i Bajli, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 37/ Berek Gdański (ur. 1894 w Łęczycy, żonaty, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 38/ Abraham Gdański (10 lat, s. Berka, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 39/ Hadasa Gdańska (8 lat, c. Berka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 40/ Hinda Gdańska (5 lat, c. Berka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 41/ Jenta Roza Gliksman (ur. 1883 w Warcie, c. Beniamina, kupcowa, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 42/ Hinda Małka Goldman (ur. 1912 w Dąbiu, c. Abrahama i Nechy, uczennica, przed wojną Dąbie, zginęła w Dąbiu w 1939);
- 43/ Szlomo Grinfeld (ur. 1904 w Kutnie, s. Icchaka i Frajdel, żona Masza z d. Opoczyńska, kupiec, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 44/ Brandel Grinfeld (ur. 1908 w Grabowie, z d. Orbach, c. Mendla i Hindy, mężatka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 45/ Masza Grinfeld (ur. 1904 w Kłodawie, z d. Opoczyńska, c. Mendla i Gołdy, mężatka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 46/ Rachela Grinfeld (ur. 1922 w Dąbiu, c. Icchaka i Frajdel, krawcowa, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);

- 47/ Abram Grinfeld (ur. 1918 w Dąbiu, s. Icchaka i Frajdel, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 48/ Etkka/Elka Grinfeld (ur. 1920 w Dąbiu, c. Mosze i Maszy z d. Grinfeld, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 49/ ? Grinfeld (8 lat, c. Mosze i Maszy z d. Grinfeld, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 50/ Chaim Grinfeld (ur. 1906 w Kutnie, s. Icchaka i Frajdel, żona Brandel z d. Orbach, fotograf, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 51/ ? Grinfeld (8 lat, s/c Chaima i Brandel z d. Orbach, przed wojną Dąbie, zginął/ęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 52/ ? Grinfeld (s/c Chaima i Brandel z d. Orbach, przed wojną Dąbie, zginął/ęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 53/ Cyla Grünfeld (ur. 1910 w Łodzi, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 54/ Rafael Haker/Hekel (ur. 1881 w Dąbiu, s. Mosze i Blumy, żona Liba z d. Hoher, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 55/ Pinchas Jakubowicz (ur. 1908 w Ozorkowie, s. Mosze i Mindli, fryzjer, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 56/ Abram Mosze Jakubowicz (ur. 1848 w Ozorkowie, s. Szlomo, felczer, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 57/ Dawid Jakubowicz, (ur. 1908 w Ozorkowie, s. Mosze Abrahama i Szajny Mindli, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 58/ Szajna Mindla Jakubowicz (ur. w Ozorkowie, z d. Rubin, c. Chiamy i Liby, mąż Mosze, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 59/ Szmul Jakubowicz (ur. 1911 w Ozorkowie, s. Mosze i Lei, księgowy, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 60/ Pinchas Jakubowicz (ur. 1912 w Dąbiu, s. Mosze i Diny, żona Chana z d. Zielińska, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 61/ Chana Jakubowicz (z d. szajniak, c. Jakuba i Racheli, mąż Zalman Lejb, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 62/ Tauba/Toba Jakubowicz (ur. 1930 w Dąbiu, c. Jechiela i Rojzy z d. Jakubowicz, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 63/ Jenta Jakubowicz (ur. 1895 w Dąbiu, c. Lejzora i Sary, mąż Alje, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 64/ Lea Jakubowicz (ur. 1928, c. Ajzyka i Rywki, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 65/ Ajzyk Jakubowicz (s. Josefa i Raichy, żona Rywka, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 66/ Sara Jakubowicz (ur. 1935 w Dąbiu, c. Jechiela i Rojzy z d. Jakubowicz, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 67/ Alje Jakubowicz (s. Josefa i Raichy, żona Jenta, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 68/ Sala/Gela Jakubowicz (ur. 1932, c. Ajzyka i Rywki, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 69/ Zalman Lejb Jakubowicz (ur. 1930 w Dąbiu, s. Alje i Jenty, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 70/ Rojza Jakubowicz (ur. 1903 w Dąbiu, z d. Jakubowicz, c. Lejzora i Sary, mąż Jechiel, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);

- 71/ Szaja Jakubowicz (ur. 1932 w Dąbiu, s. Jechiela i Rojzy, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 72/ Bajla Jakubowicz (ur. 1930 w Dąbiu, c. Ajzyka i Rywki, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 73/ Rywka Hinda Jakubowicz (ur. w Poddębicach, c. Geli, mąż Ajzyk, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 74/ Miriam Małka Jakubowicz (ur. 1925 w Dąbiu, c. Jechiela i Rojzy z d. Jakubowicz, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 75/ Bajla Jakubowicz (ur. 1927 w Dąbiu, c. Jechiela i Rojzy z d. Jakubowicz, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 76/ Mosze Hersz Jakubowicz (ur. 1924 w Dąbiu, s. Alje i Jenty, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 77/ Szajna Mindel Jakubowicz (ur. 1867 w Łodzi, c. Abrahama i Mali, mąż Mosze, przed wojną Dąbie, zginęła w Dąbiu);
- 78/ Szlomo Jakubowicz (ur. 1904/1914 w Ozorkowie, s. Mosze i Mindli, żonaty, fryzjer, przed wojną Dąbie, zginął w Dąbiu/Chełmnie nad Nerem);
- 79/ Chaim Kaliski (ur. 1889 w Dąbiu, żona Rywka, rzeźnik, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 80/ Rywka Kaliska (ur. 1903 w Cekowie, z d. Sommer, c. Szlomo i Małki, mąż Chaim, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 81/ Chananie Kaliski (ur. 1933, s. Chaima i Rywki, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941); Mania Kaliska (ur. 1832 w Dąbiu, c. Chaima i Rywki z d. Sommer, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 82/ Icchak Kaliski (ur. 1931 w Dąbiu, s. Chaima i Rywki z d. Sommer, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 83/ Rutka Kaliska (ur. 1929, c. Chaima i Rywki z d. Sommer, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 84/ Balcia Kaliska (ur. 1927, c. Chaima i Rywki z d. Sommer, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 85/ Josef Kaliski (ur. 1927 w Dąbiu, s. Szmaji i Reginy, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 86/ Szmaja Kaliski (ur. 1883 w Dąbiu, s. Chananje i Małki, żona Regina, rzeźnik, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 87/ Jakub Kaliski (ur. 1895 w Dąbiu, s. Abrahama i Bajli, żonaty, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 88/ Małka Jakubowicz (ur. 1935 w Dąbiu, c. Chaima i Rywki z d. Sommer, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 89/ Lejb Jakubowicz (ur. 1915 w Dąbiu, s. Jakuba i Małki z d. Strykowska, krawiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1942);
- 90/Josef Kaliski (ur. 1919 w Dąbiu, s. Jakuba i Małki, kawaler, krawiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1942);
- 91/ Chadasa Kaliska (14 lat, c. Jakuba, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 92/Trina Kaliska (16 lat, c. Jakuba, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 93/ Hinda Kaliska (ur. 1894 w Kole, z d. Niewalska, c. Lemela i Estery, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 94/ Ruchel/Rachela Kaliska (z d. Kuczyńska, c. Szymona Arona i Brandli, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);

- 95/ Małka Kaliska (ur. w Dąbiu, z d. Strykowska, c. Jakuba, mężatka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1942);
- 96/ Szmul Kirstein/ Kirsztein (ur. 1890 w Dąbiu, żona Sara, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1942);
- 97/ Abraham Chaim Kirstein/Kirsztein (ur. 1900 w Dąbiu, żona Łucja, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 98/ Chana Kirstein/Kirsztein (ur. 1912 w Dąbiu, c. Szmula, mężatka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1942);
- 99/ Łucka Kirstein/Kirsztein (ur. 1902 w Dąbiu, c. Arona i Perel, mężatka, przed wojną Dąbie, zginęła w Dąbiu);
- 100/ Moniek/Monik Kirstein.Kirsztein (9 lat, s. Abrahama Chaima i Łucji, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 101/ Rut Perel (7 lat, c. Abrahama Chaima i Łucji, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 102/? (5 lat, c/s Abrahama Chaima i Łucji, przed wojną Dąbie, zginął/ęła w Chełmnie nad Nerem);
- 103/ 3 lata, c/s Abrahama Chaima i Łucji, przed wojną Dąbie, zginął/ęła w Chełmnie nad Nerem);
- 104/ Menachem Kałaszyński (ur. 1905 w Łodzi, s. Michela i Chany z d. Rubinstein, żona Chasia, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1943);
- 105/? Kałaszyńska (ur. 1933, c. Lejba/Leona, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 106/ Lejb/Leon Kałaszyński (ur/ 1907 w Łęczycy, s. Michela i Chany, żona Hela, krawiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1943);
- 107/ Chasia Kałaszyńska (ur. 1908 w Dąbiu, z d. Triber, mąż Menachem, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1943);
- 108/ Hela Kałaszyńska (ur. 1910 w Dąbiu, mąż Lejb/Leon, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1943);
- 109/ Mosze Kałaszyński (5 lat, s. Lejba/Leona i Heli, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1943);
- 110/ Gitel Kałaszyńska(7 lat, c. Lejba/Leona i Heli, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1943);
- 111/Chaim Wolf Kałaszyński (7 lat, s. Menachema i Chasi, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1943);
- 112/Dwora Kałaszyńska (3 lata, s. Menachemi Chasi, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1943);
- 113/? Kałaszyński/a (1 rok, c/s Menachema i Chasi, przed wojną Dąbie, zginął/ęła w Chełmnie nad Nerem 1943);
- 114/ Elisze/Eliasz Kozak (70 lat, ur. w Kłodawie, s. Szragi i Rywki, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 115/Szraga Aszer Kozak (ur. 1901, s. Elisze/Eliasza i Lei, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 116/ Rachela Kozak (ur.1905 w Dąbiu, c. Elisze/Eliasza i Lei, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 117/ Bajła Krzywanowska (ur. 1876 w Dąbiu, c. Pereca i Bili, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 118/ Rutek Kuczyński (ur. 1930 w Dąbiu, s. Szlojme i ? z d. Warcka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem w grudniu 1941);
- 119/ Fajwisz Szraga Kuczyński (ur. w Dąbiu, żona Chaja z d. Mintz, właściciel sklepu spożywczego, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem w grudniu 1941);

- 120/ Rachela Kuczyńska (ur. 1909.1911, c. Fajwisza Szragi i Chji z d. Mintz, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem w grudniu 1941);
- 121/ Sura Kuczyńska (ur. 1916 w Dąbiu, właścicielka sklepu odzieżowego, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem w grudniu 1941);
- 122/ Mordka (Motek) Kuczyński (ur. 1918 w Dąbiu, właściciel sklepu odzieżowego, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem w grudniu 1941);
- 123/ Hersz Cwi Kuczyński (ur. w Dąbiu, s. Abrahama i Racheli z d. Bierzwińska, żonaty, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem w grudniu 1941);
- 124/ Aron Wolf Łaski (ur. 1881 w Dąbiu, s. Abrahama Jakuba i Szewy, żonaty, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem w grudniu 1941);
- 125/ Etki Łaska (18 lat, c. Arona Wolfa, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem w grudniu 1941);
- 126/Frida Lewin (ur. 1898 w Dąbiu, mąż Jakub, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 127/Jakub Lewin (ur. 1898 w Dąbiu, s. Aby i Rozy, żona Frida, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 128/ ? Lewin (8 lat, s. Jakuba i Fridy, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 129/ ? Lewin (6 lat, s. Jakuba i Fridy, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 130/ ? Lewin (3 lata, s. Jakuba i Fridy, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 131/ Lejb Lichtenstein (26 lat, s. Efraima i Zeldy, kawaler, rabin, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 132/ Abraham Lichtenstein (60 lat, żona Zeldi z d. Skowrońska, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 133/ Hela Lichtenstein (36 lat, c. Efraima i Zeldy, samotna, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 134/ Zeldi Lichtenstein (58 lat, c. Chaima Mosze i Adeli, mąż Abraham, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 135/ Izrael Lichtenstein (33 lata, s. Abrahama i Zeldy, kawaler, urzędnik, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 136/ Chawa/ Hefcia Lichtenstein (25 lat, c. Abrahama i Zeldy, panna, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 137/ Rywka Mandelkern (ur. 1895 w Dąbiu, z d. Boim, mężatka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 138/ Mordechaj Mandelkern (ur.1915, s. Rywki, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 139/ Pesa Mordowicz (ur. 1889 w Dąbiu, z d. Kuczyńska, c. Szabtaja i Gitli Racheli, mąż Abraham, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 140/ Szalom Mordowicz (15/17 lat, s. Abrahama i Dwory Pesy, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 141/Abram Mordowicz (ur. 1908 w Ozorkowie, s. Szaloma i Temy, żona Dwora z d. Kuczyńska, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 142/ Dwora Mordowicz (ur. 1908 w Dąbiu, z d. Kuczyńska, c. Szabtaja, mąż Abram, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 143/ ?Mordowicz (10 lat, c. Abrama i Dwory Pesy, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 144/Jeruchem Mysz (ur.1910 w Koninie, żona Chana z d. Unikowicz, krawiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);

- 145/ Chana Mysz (ur. 1908 W Dąbiu, z d. Unikowicz, c. Mosze i Rywy, krawcowa, mąż Jeruchem, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 146/ ? Mysz (7 lat, c/s Mosze i Rywy, przed wojną Dąbie, zginął/ęła w Chełmnie nad Nerem);
- 147/ Sara Patałowska (ur. w Turku, z d. Gołomb, c. Syny Bunima i Chany, mąż Jecheskiel, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 148/ Szmul Patałowski (ur. w Dąbiu, s. Jecheskiela i Sary z d. Gołomb, kawaler, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 149/ Jecheskiel Patałowski (ur. w Dąbiu, żona Sara, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Dąbiu/ Chełmnie nad Nerem);
- 150/ Rajzel Patałowska (ur. w Dąbiu, z d. Joskowicz, c. Sary, mąż Icchak, przed wojną Dąbie, zginęła w Dąbiu/ Chełmnie nad Nerem);
- 151/ Eliakim Gedalie (ur. w Dąbiu, s. Jecheskiela i Sary z d. Gołomb, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 152/ Icchak Patałowski (ur. w Dąbiu, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem/ Dąbiu);
- 153/ Chawa Rozenblum (ur. 1880, z d. Orbach, c. Lejba, mąż Abraham, właścicielka sklepu tekstylnego, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 154/ Hendla Rozenblum (ur. 1860 w Dąbiu, mężatka, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem/Dąbiu 1941);
- 155/ Gienia Rozenblum (ur. 1891 w Dąbiu, z d. Elboim, mąż Szlojme, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem/ Dąbiu 1942);
- 156/ Chaja Ajdel Rozental (39 lat, ur. w Grabowie, c. Gedalie i Mety Miriam z d. Laufman, mąż Lezer, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 157/ Zelda Rozental (6 lat, c. Lezera i Chaji Ajdel, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 158/ Balcia Rozental (14 lat, c. Lezera i Chaji Ajdel, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 159/ Aron Rozental (8 lat, s. Lezera i Chaji Ajdel, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 160/ Mosze Abraham Sieger (ur. 1885 w Dąbiu, s. Arona Icchaka i Perel, żona Zlata, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 161/ Chaim Sieger (ur. 1911 w Dąbiu, s. Abrahama i Zlaty, żonaty, krawiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 162/ Mosze Michael Sieger (ur. 1913 w Dąbiu, s. Symchy i Frymet, żonaty, szewc, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 163/ Lejb Sieger (ur. 1920, s. Mosze Abrahama i Zlaty, uczeń, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 164/ Frymet Sieger (ur. 1888 w Dąbiu, mąż Symcha, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 165/ Cyrla Sieger (ur. 1916 w Dąbiu, c. Mosze Abrahama i Zlaty, panna, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 166/ Gabriel Sieger (ur. 1915 w Dąbiu, s. Symchy i Zlaty, kawaler, krawiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 167/ Zlata Sieger (ur. 1887 w Zduńskiej Woli, mąż Mosze Abraham, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 168/ Symche Sieger (ur. 1885 w Dąbiu, s. Arona Icchaka i Perel, żona Frymet, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);

- 169/ Jakub Sieger (ur. 1917 w Dąbiu, s. Symchy i Zlaty, szewc, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 170/ Trana Sontag/ Zontag (ur. 1901 w Dąbiu, z d. Strykowska, c. Jeszui/Jehoszui, mężatka, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 171/ Chaim Jakub Sternberg (65 lat, s. Jehudy Chuny i Chany, żonaty, rabin, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem/ Dąbiu);
- 172/ Nali Szmulewicz (ur. 1863, c. Uszera i Tauby, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 173/ Toba Szmulewicz (ur. 1874 w Dąbiu, mąż Aszer, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 174/ Aszer Szmulewicz (ur. 1864, żona Toba, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem); Bajla/Beila Tondowska (ur. 1917 w Dąbiu, c. Eliezera i Jenty, mąż Meir Henoch, krawcowa, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 175/ Jechiel Zalcberg (ur. 1908 w Ozorkowie, s. Elijahu i Rachy, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 176/ Ita Zalcberg (ur. w Dąbiu, mąż Jechiel, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 177/ Kajla Ziger/Zieger (ur. 1904 w Dąbiu, z d. Kaliska, c. Jakuba, mąż Michael, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 178/ Michael Ziger/Zieger (ur. 1902 w Dąbiu, s. Arona Icchaka i Perel, żona Kajla, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 179/ Ziger/Zieger Perel (7 lat, c. Michaela i Kajli, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem);
- 180/ Ruta Ziger/Zieger (ur. 1920 w Dąbiu, z d. Grinfeld, c. Icchaka Meira i Perel, żonata, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 181/ Pinchas Ziger/Zieger (ur. 1920, s. Symchy i Zeldy, kawaler, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 182/ Majer Ziger/Zieger (ur. 1912 w Dąbiu, s. Mosze Abrahama i Zlaty, szewc, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 183/ Abram Ziger/Zieger (ur. 1920, żona Ruta z d. Grinfeld, krawiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 184/ Jetka Zeligman (ur. 1914 w Dąbiu, z d. Kluska, c. Gutmana, mężatka, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1942);
- 185/ Jula/Jura Zeligman (ur. 1910 w Dąbiu, z d. Krzywanowska, c. Dawida i Bili, mąż Fałek, przed wojną Dąbie, zginęła w Chełmnie nad Nerem 1942);
- 186/ Fałek Zeligman (ur. 1906 w Dąbiu, s. Abrahama i Estery Sary, żona Jula/Jura z d. Krzywanowska, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1944);
- 187/ Mosze Jakubowicz (ur. 1863 w Dąbiu, żona Pina Mindla z d. Rubin, kupiec, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 188/ Chana Jakubowicz (ur. 1914 w Dąbiu, z d. Grinfeld, c. Icchaka Meira i Fradel, mężatka, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem 1941);
- 189/ Fejga Jakubowicz (ur. 1897 w Dąbiu, c. Mosze i Szajny Mindli, mąż Izrael, przed wojną Dąbie, zginęł w Chełmnie nad Nerem);
- 190/ Fradel Jakubowicz (7 lat, c. Chany z d. Grinfeld, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem);
- 191/ ? Jakubowicz, c. Chany z d. Grinfeld, przed wojną Dąbie, zginął w Chełmnie nad Nerem).

LUDNOŚĆ ŻYDOWSKA W DĄBIU NAD NEREM

Słowa kluczowe: Dąbie nad Nerem, Żydzi, egzystencja, eksterminacja, powiat kolski, II Rzeczpospolita, II wojna światowa, holocaust

W artykule opisano dzieje społeczności żydowskiej w Dąbiu nad Nerem od początku osadnictwa do kresu jej istnienia w czasie II wojny światowej. Tekst został podzielony na dwie części. W pierwszej opisano w sposób syntetyczny najważniejsze cechy populacji w różnych epokach, w kolejnej skupiono się na okresie wojny i Zagłady. Wyzyskano nowe, niewykorzystywane wcześniej zasoby źródłowe w postaci dokumentów, edycji źródeł i rozmaitych baz danych.

JEWISH POPULATION IN DĄBIE NAD NEREM

Keywords: Dąbie nad Nerem, Jews, existence, extermination, Koło powiat, Second Polish Republic, World War II, holocaust

The article describes the history of the Jewish community in Dąbie nad Nerem from the beginning of settlement to the end of its existence during World War II. The text has been divided into two parts. The first describes in a synthetic way the most important features of the population in different epochs, the next focuses on the period of war and the Holocaust. New, previously unused source resources were exploited in the form of documents, source editions and various databases.

Bibliografia

Źródła:

Archiwum Państwowe w Łodzi

Urząd Wojewódzki Łódzki

Przełożony Starszeństwa Żydów Getta Łódzkiego

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Urząd Wojewódzki Poznański

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Oddział w Koninie

Akta miasta Dąbia

Akta Gminy Izbica Kujawska

Posterunek Komendy Policji w Izbicy Kujawskiej

United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie (https://www.ushmm.org/online/hsv/person_advance_search.php),

Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center w Jerozolimie (<https://yvng.yadvashem.org/>)

Źródła drukowane:

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy (2012), t. 9. *Tereny wcielone do Rzeszy: Kraj Warty*. Oprac. M. Siek, Warszawa

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy (2013), t. 11. *Ludzie i prace „Oneg Szabat”*, oprac. A. Bańkowska, T. Epstein, Warszawa

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy (2013), t. 13. *Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć. Pomiechówek, Chełmno nad Nerem, Treblinka*, oprac. E. Wiatr, B. Engelking, A. Skibińska, Warszawa

Death Books from Auschwitz Remnants Reports. Edited by State Museum of Auschwitz-Birkenau, München-New Providence-London-Paris 1995

- Eksterminacja Żydów w latach 1941-1943 (Dokumenty Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej ze zbiorów Oddziału Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)* (1992), oprac. M. Tyszkowa, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie” nr 2-3
- Gedenkbuch. Opfer der Verfolgung der Juden unter der nationalisticen Gewaltherrschaft in Deutschland 1933-1945*, Bd. 1-2, Koblenz 1986
- Gedenkbuch Berlins der jüdischen Opfer des Nationalismus*, Berlin 1995
- Księga pamiątkowa powiatu kolskiego w rocznicę dziesięciolecia niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939*, Koło
- Lodz-Names. List of the ghetto inhabitants 1940-1944*, Yad Vashem
- Memorial to the Jews Deported from France 1942-1944. Documentation of the deportation of the victims of the Final Solution in France by Serge Klarsfeld*, New York 1978
- Organization of former residents of Lodz in Israel*, Jerusalem 1994
- Piechota Z., *Likwidacja skupisk żydowskich w byłych powiatach tureckim i kolskim*, [w:] *Materiały na sesję naukową W 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty* Zduńska Wola 23 X 1987 (maszynopis powielony)
- Pinkas Hakehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities* (1976). Poland. Vol. 1, Jerusalem
- Terezinská Pamětní kniha*, t. 1-2, Praha 1995

Prasa:

„Gazeta Kolska” – 1939

Opracowania:

- Adelson J. (1993), *W Polsce zwanej Ludową*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)* red. J. Tomaszewski, Warszawa
- Baranowski J. (1995), *Zagłada Żydów z Kraju Warty i z Europy Zachodniej w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Środek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*, Konin-Łódź
- Berendt G. (2009), *Straty osobowe polskich Żydów w okresie II wojny światowej*, [w:] *Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski i T. Szarota, Warszawa
- Dąbrowska D. (1955), *Zagłada skupisk żydowskich w Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie” 1955, nr 13-14
- Drywa D. (2001), *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof (wrzesień 1939-maj 1945)*, Gdańsk
- Gulczyński J. (1991), *Obóz śmierci w Chełmnie nad Nerem*, Konin
- Kaczmarek Z., Pawlak K. (1976), *Endecja w Wielkopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym*, „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”, 1976, t. 4
- Kawski T. (2014), *Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-administracyjne*, Bydgoszcz
- Kawski T., Opióła M. (2008), *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918-1942*, Toruń
- Kiełbasa B. (2020), *Lapidaria w Dąbiu nad Nerem*, „Kronika Wielkopolski”, nr 1-2
- Kiełbasa B. (2020), *Powstawały kwitnące wsie... Ołędrzy w Dąbiu i okolicach*, [w:] *Dąbie. Miasto wielu kultur. Materiały z konferencji zorganizowanej w Dąbiu nad Nerem 12 i 14 września 2020 r. w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa*, Warszawa

- Lorek Z., Grzegorzczak A. (2013), *Przypadek Szmyrło Landaua. przyczynek do dziejów Żydów dąbskich*, „Rocznik Kolski” 2013, nr 6
- Meirtchak B. (2001), *Żydzi – żołnierze wojsk polskich polegli na frontach II wojny światowej*, Warszawa
- Missalowa G. (1964-1965), *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815-1870*, t. 1-2, Łódź
- Mujta J. S. (1998), *Miasto Dąbie w XIX i XX wieku*, Konin
- Nietyksza M. (1985), *Demograficzne aspekty urbanizacji. Królestwo Polskie (1870-1914)*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 16
- Nietyksza M. (1986), *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa
- Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939-1945. Informator encyklopedyczny* (1979), Warszawa
- Pisarkiewicz M. (2004), *Z dziejów gminy żydowskiej w Łęczycy w latach 1869-1914*, „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 1
- Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. T. 2. Studia przypadków (do 1939 roku)* (2019), red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa
- Pruss W. (1977), *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku, cz. I.: Narodowości, wyznania, sekty, organizacje kościelne*, „Przegląd Historyczny”, t. LXVIII, z. 2
- Rusin S. (1994), *Mniejszości wyznaniowe na Ziemi Konińskiej*, Poznań
- Wąsowicz P. (2020), *Historia społeczności żydowskiej w Dąbiu nad Nerem*, [w:] *Dąbie. Miasto wielu kultur. Materiały z konferencji zorganizowanej w Dąbiu nad Nerem 12 i 14 września 2020 r. w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa*, Warszawa
- Wunsz W. (2020), *Pracowitość, innowacyjność, wspólne życie. Ewangelicy w Dąbiu i okolicach*, [w:] *Dąbie. Miasto wielu kultur. Materiały z konferencji zorganizowanej w Dąbiu nad Nerem 12 i 14 września 2020 r. w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa*, Warszawa
- Ziółkowska A. (2005), *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941-1943)*, Poznań

Netografia:

- <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/wiecej-o-rodzinie-laskow> [dostęp: 12.01.2022].
- https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/474-dabie/114-cmentarze/10976-cmentarz-zydowski-w-dabiu-ul-lesna-18#footnote1_cs7t5ik [dostęp: 29.01.2022].